

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Проф. Д. ДОРОШЕНКО

ВОЛОДИМИР
АНТОНОВИЧ

видавництво
ЮРИЯ ПИЩЕНКА

ПРАГА

Рісобоєний

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА «ЮТ»

Ч. 14—15

Проф. Д. ДОРОШЕНКО

ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ

*Його життя й наукова
та громадська діяльність*

ПРАГА 1942

ВИДАВНИЦТВО ЮРІЯ ТИЩЕНКА

Авторські права застережені

Обгортка праці проф. Р. Лісовського

Друковано 3000 примірників

»KNIHTISK«, Praha XIII.—Vršovice, Sámova 665.

I.

Походження. Дитячі роки й домашня наука. Польсько-шляхетське суспільство на правобережній Україні. «Українська школа» та її впливи. Одеська гімназія. Київський Університет. Польське студентство. Балагули і пуристи. Хлопоманство. Початки конфлікту з польським суспільством.

Про своє походження і про свої молоді літа розповів Антонович сам у своїх автобіографічних записках, почасти писаних ним самим власноручно, почасти диктованих. Записки ці були зложені вже в останні роки життя Антоновича, а опубліковано їх по його смерті в журналі «Літературно-Науковий Вістник», 1908, кн. VII, VIII і IX, і в «Україні» 1924, I—II*). В цих записках Антонович з повною отвертістю розповів про таємницю свого походження. З його записок довідуємось перш за все за матір його Моніку Гурську (родилася в 1802, померла в 1859 році). Вона була дочкою заможного з Польщі на Україну шляхтича Іполіта Гурського, що втратив свої маєтки в Сандомірщині підчас повстання Костюшка і помандрував шукати щастя-долі на Україну. Тут він служив за управителя по панських маєтках, а коли нагло помер, то залишив сем'ю без засобів. Дітей розібрали добрі люде, а дочку Моніку взяли до себе пани Подоські, що в їх служив Гурський, і ви-

*) Перевидано в I. томі «Творів В. Антоновича», Київ, 1932, де подано дуже цінні примітки й уваги до цих споминів у передмові К. М. Мельник-Антоновичової.

ховували разом з своїми дітьми. Коли Моніка Гурська виросла, то пішла учителювати по панських домах. В однім з цих домів вона зустрілася з таким же бідолохом, домашнім вчителем Боніфатієм Антоновичем, родом з Литви, вихованцем крем'янецького ліцею на Волині. Вони побралися. Але подружжя не було щасливе. Чоловік та жінка мало пасували одно до одного, бо були занадто різної вдачі: він — тихий, пасивний; вона — енергійна, навіть деспотичної вдачі, з нахилом верховодити в сем'ї. Тож не диво, що поживши кілька літ вкупі, вони розійшлися і жили нарізно, зрідка одвідуючи одне одного. Од цього подружжя вродилася дочка Евеліна. Пізніше Моніка Антоновичева зустрілася в домі панів Марковських на Уманщині з освіченим та ідейним емігрантом-матроном Йонашем Джідаєм, що служив там за гувернера біля дітей. Цей Йонаш Джідай став їй за другого чоловіка. 6 січня 1834 року в містечку Махнівці на Київщині родився у них син Володимир. Тому що Моніка Антоновичева не могла взяти офіційно шлюбу з Джідаєм, сина записано було по імені її першого чоловіка Антоновичем.*)

*) В родині В. Б. Антоновича зберігся переказ (він попав і до друкованої біографії Антоновича, писаної В. Ляскоронським в «Журн. Мин. Нар. Просв.», 1908, кн. VI), що він родився не в 1834, а в 1830 році: він уродився дуже хворою дитиною, і тому його поспішали охрестити; а що не могли скоро знайти римо-католицького ксьондза, то охрестив його греко-католицький священник (тоді ще унія в Росії не була формально заборонена). Пізніше, переїхавши до Чорнобиля, мати хотіла, щоб його було вписано в метрику як римо-католика, але місцевий ксьондз уперся й довго не хотів, аж поки не згодились, щоб хлопця було охрещено знову — по римо-католицькому обряду. Тоді то й записали в метрику день народження на кілька років пізніше. Одначе те, що він був охрещений як уніят, сам Антонович, в листі до Мйодушевського

Діти — дочка та син — жили при матері. Скоро по тому як народився Володимир, мати покинула вчителювання й оселилася в домі свого брата Йосифа Гурського, що був адвокатом при повітовому суді в Махнівці. Тут і пройшли перші дитячі літа нашого будучого вченого.

Невеселі були ці літа. Мати була, як уже сказано, дуже гарячої, експансивної вдачі. Вона була типовою представницею дрібної службової шляхти на правобережній Україні, з усіми її поглядами на життя та на людські взаємини. Ще як виховувалася вона у панів Подоських, то раз на все життя склала свій світогляд, що його характеризує Антонович у своїх записках, як «поважання панського побуту, погорду до нижчих станів суспільства: селян, і т. ін., бажання як можна найкращої обстанови життя». Вона вважала, що шляхта є станом, установленим од самого Бога і природи, а всі інші стани людей вважала за щось безмірно нижче. Ці погляди вона старалася защепити й дітям, суворо забороняючи водити компанію з слугами та сільськими дітьми, навчаючи шанувати людей знатних та багатих. Рішучий тон, деспотичний настрій, гувернантська звичка вічно поправляти манєри, залякували хлопця; коли ж додати до того, що мати суворо карала за всяку провину проти «пристойних звичаїв», била різками, по цілих днях видержувала на колінах, то буде зрозумілим, чому син так боявся матери, що старався ховатись од неї і утікати з кімнати, як тільки вона туди входила. А проте мати по своєму любила сина й дбала про те, щоб як найкраще забезпечити його

категорично заперечив. Див. «Записки Наук. Тов. ім. Шевч.», т. 89, ст. 149—150.

будучність, головне — дати йому добру освіту. Сам Антонович каже в своїх споминах, що мати мала високі поняття про чесність, без усяких уступок та компромісів. Але ці поняття ускладнювались принципами шляхетського «гонору». З невеликої науки, яку виніс Антонович з материного навчання, безперечно найкориснішою було знання французької мови, котре він далі поглиблював читанням французьких книжок.

З усієї родини найбільше симпатичним зоставався Антоновичу образ його бабусі по матери. «Ми з бабою, оповідає він, були нерозлучні, й якось дуже старе і дуже мале припадали собі до вподоби й страшенно любили одно одного. Багато розказувала вона мені своїх споминок, співала пісень, научила читати й передавала свій світогляд, опертий на любови і доброті». Старенька пам'ятала ще гайдамацькі часи її оповідала частенько про один гайдамацький напад, коли страшний, здоровенний гайдамака, грабуючи хату її батька, по людськи обійшовся з нею, малою дитиною, і завжди додавала при тім, що «хоч то був гайдамака, але видно добрий чоловік».

Виховувано хлопця, розуміється, в польському патріотичному дусі: мати Антоновича була гарячою польською патріоткою і старалася передати свій патріотизм синові. Як каже Антонович, цей патріотизм матери мав більше всього державний характер: мовляв, «доки Польша була самостійною, всім жилося дуже добре, як же її поділено, почались нещасні для всіх обставини. . . Польша впала через злість сусідів і зраду декого з своїх. Про внутрішні відносини і склад польського історичного суспільства мати ніколи не говорила, мабуть через те, що й сама ніколи про це не думала і відомостей потрібних не мала».

Коли хлопцеві пішов сьомий рік, мати знову пішла вчителювати і знайшла посаду в родині панів Цибульських, в селі Горишківці недалеко Тульчина на Поділлі. Тут малий Антонович вчився разом з дітьми Цибульських. Повчившись чотири роки в домі Цибульських, Антонович перейшов до свого названого батька Боніфатія Антоновича, щоб той підготував його до гімназії. Боніфатій Антонович жив тоді в домі одного з своїх колишніх учнів, Оттона Абрамовича (він там згодом і помер). Тут хлопець вперше познайомився з представниками нового типу польської шляхти на Україні, людьми молодшого покоління, більш освіченого і, сказати б по теперішньому — більш поступового. Це знайомство посіяло в його душі перші зерна тих понять та ідей, котрі згодом вирости і розвинулись в цілий світогляд та зробились його життєвою програмою. Щоб ясніше представити собі духовий розвиток Антоновича і сформування його поглядів на національні і взагалі громадські відносини, треба сказати хоч кілька слів про становище й духове життя того осередку, серед якого він виростав і виховувався. Це була, як ми вже бачили, дрібна й середня шляхта на правобережній Україні, яка вважала себе і визнавалася іншими за поляків. Сам Антонович дав цій шляхті дуже сувору й неприхильну оцінку. Це зрозуміло, бо йому довелося бачити всі несимпатичні сторони шляхетського життя, зазнати їх на собі, боротися з ними і нарешті зовсім порвати з шляхетською верствою. Але ми, стоячи тепер уже далеко від тих часів, можемо дивитись на їх з чисто історичної перспективи, а тому й спокійніше та безсторонніше оцінювати тодішніх людей і тодішні відносини.

Говорючи про польську шляхту на Україні, ми по-

винні перш за все сконстатувати, що ця шляхта у великій мірі була українського походження і спольщилася за два-три покоління перед Антоновичем. Одначе і спольщившись, себ то перейнявши польську мову і культуру та поділяючи стремління до відбудови польської держави, ця шляхта все ж таки витворила з себе окремих тип, відмінний, наприклад, од типу польської шляхти з корінної, етнографічної Польщі. Не дурно польський учений Талько-Гринцевич доводить, що польська шляхта на Україні, будучи «місцевого походження, з невеликою домішкою польської крові», далеко менше відрізняється з антропологічного погляду від українського селянства, ніж шляхта з самої Польщі, і виказує таку спільність крові з українським народом, яку, наприклад, в Ломжинщині має тамошня шляхта з тамошнім селянством*). Цією расовою спільністю в значній мірі можна пояснити те, що не вважаючи на все пережите в другій половині XVIII віку, на Гайдамаччину й її криваве приборкання, на релігійну боротьбу унії з православ'єм, на зміцнення панщини під московською владою, — що все мусіло викопати, здавалось, непереходиму бозодню між паном — «поляком» і селянином — українцем, усе ж таки з поміж шляхти раз-у-раз появляються вже з першої чверти XIX віку люди, які виявляють гарячу любов до України, яко до своєї батьківщини, інтерес до її минулого, інтерес до народнього українського життя, до української пісні і слова. Цьому сприяв романтизм, могучий духовий напрям, що обхопив на початку XIX в. всі славянські народи, той романтизм, що

*) Див. W. Lipiński, *Szlachta na Ukrainie*. Kraków, 1909, ст. 39—40.

«скрізь спонукував своїх adeptів до дослідження народу й його минувшини, що відіграв таку величезну роллю в діях відродження слав'янських народів і який виконав своє вдячне завдання також у нас — на Лівобережній і на Правобережній Україні. І як помосковлені на зовні там на лівім березі, так знову спольщені тут на правому — поети і повістярі, а за ними етнографи й історики почали досліджувати минуле свого одностайного по обох боках Дніпра народу, і воно предстало перед їхніми очима у всій своїй повні. Вони побачили той свій нарід, як він колись героїчно боровся за свою волю і свободу, почули його думи про минулі літа, уздріли його душу».*) Так з'явилася так звана «українська школа» в польському письменстві.

Основником цього напрямку був Антоній Мальчевський (1793 — 1826), автор поеми «Марія». За ним пішли поети: Богдан Залеський (1802 — 1886), Северин Гоцинський (1803 — 1876), Томаш Олізаровський (1814 — 1879), повістярі: Михайло Грабовський (1805 — 1863), Михайло Чайковський (1808 — 1886) та інші. Навіть великий польський поет Юлій Словацький (1809 — 1849) до певної міри належав до гурту поетів «української школи». З того ж таки шляхетського осередку вийшов «піонер української етнографії», як назвав його Василь Доманицький, невтомний збирач народніх пісень, казок, повіррив і дослідник археологічних пам'яток Адам Чарноцький (1784 — 1825), відомий під прибраним ім'ям Зоріяна Доленги--Ходаковського. Дехто з письменників того напрямку не зупинився на змалюванні української старовини польською мовою, а перейшов на мову

*) Lipiński, ст. 58.

українську. До таких належали Тиміш Падура (1801 — 1872), Спиридон Осташевський (1795 — 1875), Антін Шашкевич (1813 — 1880) та інші. Але всі вони були патріотами польської отчизни і вірили, що у відбудованій Польщі «од моря до моря» знайде свою щасливу долю й Україна. З гаслом «за нашу волю і вашу» пішли вони в повстання 1830—31 років, а по упадку повстання багато з їх мусіло емігрувати за кордон.

Антонович з національного українського погляду ставив цю «українську школу» письменників невисоко*). В своїх споминах він каже, що «те, що називали поляки українською школою, в дійсності нічого спільного не мало з Україною. Були це поеми або оповідання quasi — української мітології, або рапсоди з історичних часів, в котрих прославлялося лицарство шляхетське в боротьбі з козаками. Козак в творах української школи являвся або вірним панським слугою, або бандитом, або чимсь фантастичним, чого і висловити не можна... Найбільший вплив на суспільство з цієї школи мали повісті Чайковського, у котрого більше, як у інших було старання зрозуміти козацтво, тільки ж козацтво його виходило чимсь нереальним... Поважного

*) Цікаво тут буде пригадати, що найбільш гострий осуд «української школи» з погляду її внутрішньої суперечности подав невідомий автор (але звісно, що він сам був з Київщини) статті »O stosunku obecnym Ukrainy do Polski«, надрукованої р. 1859 в паризьким журналі »Przegląd gzeszy polskich«, видаванім крайне демократичною польською групою. Покійний Франко називає цю статтю «найкращою і найдосаднішою критикою цілої т. зв. української школи в польській літературі, написаною польським шляхтичем і патріотом» (див.: Ів. Франко, Шевченко героєм польської революційної легенди, Львів, 1901, ст. 20-га).

впливу на суспільство українська школа не мала і не могла мати».*) Але в своїм запереченні ваги і впливу української школи Антонович іде трохи за далеко. Діло в тім, що він сам зазнав на собі того впливу, як побачимо далі; та й не один він: богатьом людям, що так як і Антонович вирости й виховались під впливом польської культури, твори «української школи», а спеціально повісті Чайковського, закинули в їх душі перші зерна інтересу до українського минулого, до козаччини, посіяли перші зерна тих симпатій, які згодом вирости в національну українську свідомість. Так було, наприклад, з К. Михальчуком.

Очевидно, Оттон Абрамович належав до тих людей, що вже зазнали на собі впливу нових культурних течій серед польського суспільства. Як оповідає Антонович в своїх споминах, Абрамович та його приятелі, замість п'яцтва та гри в карти, як це було у звичаї тодішнього панства, сходились один в одного, щоб почитати щось у голос, при чім залюбки читалися повісті Чайковського.**) Слухати читане дозволялося й молодому Антоновичу. Повісті Чайковського дуже йому вподобалися; з них він довідався про козаччину, і вона йому припала до смаку. Правда, у Чайковського все було перемішане з шляхетськими тенденціями, козаки були виведені в дуже фантастичному образі, але все таки й цих рис козаччини було досить, щоб захопити думку і фантазію хлопця. «Образи Чайковського, згадує Антонович у своїх споминах, засіли мені глибоко в душу і ніколи не стерлись, положивши першу підвалину українофільства».

*) Л.-Н. В., 1908, IX, ст. 389.

***) Ibid., 1908, VIII, ст. 203—204.

Антоновичу минуло десять років, коли його одвезено було до Одеси й віддано до 1-ої (Рішельєвської) гімназії, при чім уміщено в пансіоні, що його содержував Йонаш Джідай.*) Цей взяв близько до серця справу виховання Володимирового; він дбайливо стежив за його розвитком, керував його читанням, часто розмовляв із ним, стараючись розвинути в ньому найкращі, гуманні погляди. Про це все потім із великою вдячністю згадував сам Антонович, кажучи, що своїм інтересом до науки й до громадського життя він завдячує вихованню, яке йому дав Джідай. Коли Антонович був у V-ій класі, його переведено до ново-відкритої 2-ої гімназії, яку він і покінчив 1850 року. Три роки, проведені в 2-ій гімназії, вважав Антонович за «незабутній період свого життя», і зберігав усе життя глибокий пієтет до своїх учителів, особливо директора Павла Беккера, що вчив латині; К. Картамишева, вчителя російської літератури; Н. Протопопова, класика, і вчителя французької мови Alexis Chapelon.**)

Молодий хлопець захоплювався читанням книжок, особливо французьких письменників і філософів XVIII віку. На свої останні гроші скуповував він у букіністів (антикварів) старі книжки і вже гімназістом зібрав чималеньку бібліотеку. Він удосконалився у французькій мові, а крім того вивчив добре мову латинську, що йому потім дуже придалася для історичних студій. Улюбленою наукою хлопця була географія.

*) В. Ляскоронскій, «Журн. Мин. Народн. Просв.», 1908, VI, 52.

**) Записки Іст.-Філ. Від. Укр. Академії Наук, т. XV, ст. 211—212.

Як згадує Антонович у споминах*), він у старших клясах гімназії перечитав твори Монтеск'є, Руссо, Вольтера і деяких енциклопедистів, під впливом яких склався його світогляд. Так само цікавився він творами історичними, особливо про античну старовину на північному побережжю Чорного моря.

Скінчивши гімназію, Антонович приїхав до Києва, щоб вступити до університету. Як каже один з його біографів, він вступив зразу на медичний факультет, а не на історично-філологічний, тому, що так бажала його мати.***) З іншого ж джерела довідуємося, що він так зробив тому, що на історично-філологічному факультеті існував тоді *numerus clausus****). Медицину скінчив Антонович за 4 роки через прискорений випуск лікарів з огляду на Кримську війну. Знання медичних наук, особливо гістології, потім дуже придалося Антоновичу, коли він став працювати в археології й досліджувати людські черепи та кістяки.

Скінчивши медицину, Антонович якийсь час служив як лікар у військових шпиталях в м. Чернobilі й у Бердичеві.†) В 1855 році померла його мати. Тоді, не почувавши особливої охоти до медичної праці, він рішив вступити на історично-філологічний факультет, куди тягли його історичні та фі-

*) Л.-Н. Вістник, 1908, IX, 395.

***) *Ляскоронскій*, 54.

****) *Ст. Томашівський*, В. Антонович, Львів, 1906, ст. 3. Знов же Познанський каже, що Антонович так мусів зробити на бажання свого батька.

†) В своїй автобіографічній записці каже Антонович, що він по скінченні медицини «занявся практикою для погашення боргів». Див. «Записки Іст.-Філ. Від. Укр. Акад. Наук», т. XV, ст. 212-та.

лософські інтереси, що прокинулись в ньому ще за гімназійних часів.

Київський університет було засновано р. 1834-го, після того як закрито польський університет у Вільні і польський ліцей у Крем'янці на Волині. До нового університету було передано, як спадщину, частину бібліотеки і кабінетів з закритих шкіл. Переведено до його й кілька польських професорів з Вільна та Крем'янця. Але новий університет був уже цілком російський, і всі науки викладалися в ньому по російськи. Одначе, головна маса студентів у ньому були діти польських поміщиків з правобережної України. Польське студентство жило своїм окремим життям і в своїх настроях та поглядах одбивало загальні настрої й стремління тодішнього польського громадянства. Не вважаючи на суворий догляд російської адміністрації, серед нього ширилася пропаганда революційно-демократичних думок, звернутих усе в однім і тім самім напрямку — до відбудови Польщі. В другій половині 30-х років по всій правобережній Україні поширилася низка таємних польських організацій, на чолі яких стояв Симон Конарський. Але організацію було викрито, Конарського схоплено і розстріляно, заарештовано й покарано чимало учасників цієї організації — студентів Київського університету. В зв'язку з цим зачинено на якийсь час і самий університет (1839 р.) та заведено в йому нові суворі порядки. Як звичайно буває в таких обставинах, в настроях студентської молоді запанувала реакція: зневіра в «політиці», знеохочення; натомість шукано втіхи у веселих розвагах та гулянках. Російська адміністрація була задоволена, що студенти замість політикувати й конспірувати — п'ють та гуляють, і дивилась на

це крізь пальці, навіть потурала тому. Ці настрої польського студентства дуже підходили до особливої течії серед польського суспільства на Україні, звісної під назвою «балагульства». Це був свого роду протест проти загально прийнятих звичаїв і установленого ладу, звісно, протест чудний та химерний. «Головні догмати балагульства, — каже К. Михальчук, — були — цинізм і всякі химероди. Це був протест, в грубій та потворній формі, проти аристократизму, французоманії, товариських обичаїв. Балагули відзначались оригінальною, але разом із тим і простою одежою, часом навіть неохайною; уживали переважно народньої української одежи, тільки трохи її змінивши й переробивши, а то часом і навмисно закалявши — для певного шику. Вони нехтували загально прийнятими звичаями. Гарцювання на конях, перегони, бенкетування чи попросту піяцтво по шинках за панібрата з селянами (хоч з своїми селянами поводитись балагули гірше од інших панів), розпушта, гидка лайка, а особливо масні анекдоти, полювання з випивкою — ось зміст життя балагулів».*) Були в балагульстві відгуки давнього запорозького юродства, з його зневагою та погордою до статечного господарського життя і його буденних інтересів та дрібних турбот. Мало воно певну аналогію і з так званим «мочемордієм» серед українського панства на Лівобережжю, про яке знаємо з біографії Шевченка: там також бенкетування та нехтування прийнятими формами та звичками панського життя було свого роду протестом проти громадського ладу, який не давав змоги більш актив-

*) Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край. Т. VII, ч. I, СПб. 1874, ст. 246—247.

ним натурам, де приложити свою енергію й свої здатности.

Одначе загальна реакція, утиски й «балагульські» настрої не могли зовсім вбити ідейних течій серед київського студентства, як польського, так і українського. Серед студентів-українців і взагалі людей, причетних до університету, виникло в половині 40-х років «Кирило-Мефодієвське братство», до якого належали Костомаров, Гулак, Куліш, Шевченко, Оп. Маркович, Білозерський та інші. Після розгрому братства в 1847 р. українське ідейне життя надовго замовкло в київському університеті. Але й серед польських студентів помалу наростала реакція проти «балагульських» настроїв і зростав знову інтерес до громадського життя та політики. З 50-х років польське студентство встигло вже добре організуватись в одну громаду, звану корпорацією, поділену на кілька «гмін» (земляцтв). Гміни ці називались: Київська, Білоцерківська, Кам'янецька, Житомирська, Немирівська, Мінська та ін.*) В 1859 — 1860 роках, як каже Познанський в своїх споминах, ці гміни перетворились в т. зв. провінціальну організацію: Корона, Литва, Волинь, Поділля і Україна.**)

Серед польського студентства велася дуже діяльна підготовка нового повстання проти Росії, й університету довелося відограти значну роль в різних повстанчих конспіраціях.

Між іншим, як реакція балагульському напрямку, позначилася серед студентства течія, звісна під наз-

*) Воспоминання Б. С. Познанскаго, «Укр. Жизнь», 1913, № 2, ст. 14.

***) Ibid., Nr. 3, ст. 15. Те саме оповідає й другий сучасник Гоздава, див. W. Lipiński, Szlachta na Ukrainie, Kraków, 1909, ст. 66.

вою «пуристів». Сама назва цієї течії вказувала на те, що пуристи хотіли очистити життя студентства, викоринити з його балагульські звички. «Догматами пуристів, каже Михальчук, були: серйозне відношення до науки, строга моральність і філософський напрямок». «Пуристи, оповідає в своїх споминах Познанський, одкидали всі вигоди культурної обстанови, носили саму просту одежу, відзначались моральністю, тверезістю, скромністю».*) Ця течія особливо привабила до себе Антоновича (як що тільки й не була ним самим започаткована); він уважався за ідейного ватажка пуристів. Маємо відомости з 1856 р., що до гурту пуристів належали крім Антоновича ще Леон Хамець, Онуфрій Хойновський, Антоній Мйодушевський, Тадій Рильський, Ян Загурський**); Познанський пригадує ще Пауліна Свенціцького, Йосифа Ролле***), Василевського, Віцуса.†)

Відомо, що Антонович належав до Білоцерківської гміни в польській корпорації††); він вступив до неї тому, що одеської не було і довелося вибирати якусь іншу. До тої ж самої гміни належали Тадій Рильський і Борис Познанський. Антонович пізніше у своїх споминах називає її українською.

*) «Укр. Жизнь», 1913, № 3, ст. 23.

***) Три листи В. Антоновича до А. Мйодушевського, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 89, ст. 144.

***) Пізніше відомий історик, що підписувався псевдонімом »Dr. Antoni J.«.

†) «Укр. Жизнь», 1913, № 3, ст. 23.

††) Антонович каже в споминах, що «польська корпорація була сильна і добре організована. Статут складав товариш Єніч; в принципі вся корпорація розпадалась на п'ять земляцтв (5 gmin); доволі правильно були зазначені функції земляцтв, їх виборна система, складки й інші студентські інституції». Див. Літ.-Наук. Вістн., 1908, кн. IX, ст. 406.

Серед студентства Антонович здобув собі величезний авторитет і повагу. До його голосу прислухалися всі студентські групи. Бувало, слова: »сісно: Antonowicz mówić« — зупиняли всякий галас і суперечки і вмить встановлювали тишу в аудиторії, повній студентів, по різному настроєних, готових самим різким способом доводити справедливість своїх думок.*) Про те, яке чаруюче вражіння справляв Антонович на своїх товаришів, свідчить оповідання Михальчука, — як вони зазнайомились: до Михальчука, молоденького хлопця 19 років, який тільки що вступив до університету, зайшов познайомитись Антонович. Вже самий цей візит викликав величезну сенсацію серед товаришів Михальчука, що мешкали з ним разом. Довідавшись, що Антонович хоче про щось поговорити з Михальчуком, вони зараз же повиходили й залишили їх обох на самоті. І коли Антонович заговорив про українську справу, про народ, то «його мова, чарівна манера говорити, повна дивної простоти, ясности, логічности й щирости, так мене зачарували, — каже Михальчук, — сповнили мене таким довір'ям і повагою до нього, що я з радістю сповідався перед ним в усьому, що знав і чого не знав, у що вірив і в чому сумнівався, що мене радувало і що смутило, чого я бажав, чого домагався, на що сподівався і в чому зневірювався.**) Та й не диво: Антонович визначався високою освітою; його погляди вже встигли встановитись і сформуватись; він був значно старший за своїх товаришів і мав за собою вже певний життєвий досвід.

*) В. Міяковський. В. Б. Антонович перед слідчою комісією, «Червоний Шлях» 1923, № 3, ст. 234.

**) К. Михальчукъ, Изъ украинскаго былого. «Украинская Жизнь», 1914, № 8—10, ст. 84.

Все віщувало, що Антонович відіграє помітну роллю серед польського громадянства. Коли в 1860 році почалася більш активна підготовка повстанського руху й засновано було особливу «Делегацію» для керування рухом, ми бачимо, що Антонович підписує повноваження представникам «Русі» (себ-то України й Галичини) Юргенсу й Маєвському од імени місцевого комітету.*) Один з видатних учасників польського руху 60-х рр. на Україні, Маріян Дубецький, каже, що Антонович належав до дуже законспірованих революційних польських гуртків, організованих на принципі «троячек», — кожен з членів знав тільки двох товаришів, які приймали його в товариство.**) Але так не сталося. Вже в тому ж 1860 році настав розрив Антоновича з польським громадянством і з польською справою. Розрив цей підготовлявся вже задовго перед тим і корінився в тім духовім роздвоєнні, яке можна спостерегти в душі Антоновича ще за гімназіяльних часів, коли почав формуватись його світогляд. Народившись в польсько-шляхетській сем'ї, виховуваний в польському патріотичному дусі, перебуваючи весь час серед польського оточення — дарма, що той польський елемент був лише тоненькою, ріденькою верствою серед української стихії краю, — Антонович проте не перейнявся тими поглядами, які старалися йому прищепити. Як ми згадували вже, в домі Абрамовича познайомився він з повістями Чайковського та певно й з іншими творами «української школи» в польському письменстві, і перед ним «одкрився зовсім інший світ, непо-

*) *Міяковський*, 234.

***) *Ibid.*, 235.

дібний до того, що він бачив круг себе». Далі попав він на виховання до Джідая, і цей старався прищепити молодому хлопцеві демократичні погляди. Наука Джідая впала на підходячий ґрунт. Картини панської пихи у відносинах до нижчих, зневажливе відношення до його батьків, бідних службовців, з боку заможних дідичів, у яких вони служили, мабуть глибоко запали в душу дитині й викликали в ній несвідоме, може, почуття протесту проти нерівності й несправедливості у людських взаєминах. Читання французьких авторів XVIII віку, філософів та публіцистів, які проповідували ідеї демократичної рівності, релігійної терпимості й політичної свободи, довершило сформування поглядів і переконань молодого Антоновича. Коли він після гімназії попав був знову в шляхетське оточення своїх родичів та знайомих, то ці люде робили на його вражіння «чогось нежданого та архаїчного», — остільки сам він одійшов од поглядів та звичок шляхетського суспільства. Він перейнявся глибоко негативним поглядом на це суспільство, і цей погляд залишився в його на все життя. «Велике поважання до шляхетських привилеїв, холопське відношення до багатих панів, деспотизм в селі, експлуатація і жорстокі відносини до селян, жадність без розбору способів до наживи, брак якихсь принципів» — ось такими рисами характеризує Антонович загал шляхетської верстви на правобережній Україні — в своїх споминах; таким уявлявся йому цей загал за часів його молодости, і чи ж дивна річ, що молодий Антонович, перейнятий зовсім іншим світоглядом та іншими стремліннями, не бачив для себе місця в такому суспільстві?

II.

Розрив із шляхетським суспільством. Справа польського повстання 1863 р. Товариші й однодумці Антоновича. Подорожі по краю. Шляхетський суд і адміністративні переслідування. Заложення Української Громади. Зв'язки з петербурзькою «Основою». «Сповідь» Антоновича.

Як людина чесна і послідовна, Антонович не міг обмежитись самим лишень виробленням теоретичних принципів; він хотів прикласти свої суспільні погляди до життя, хотів жити так, як наказували йому його розум та сумління. «Став я, оповідає він у своїх споминах, придумувати, як на своєму ґрунті примінити загальні принципи теоретичної демократії», себ-то шукати способів прислужитись, бути корисним головній масі населення, тій робучій верстві, яка своєю працею доставляла змогу верстві упривілейованій, шляхетській, жити в більших достатках і в більш культурних умовах. Ця робуча маса — то було українське селянство, оте «хлопство», до якого з такою погордою й призирством, наче до людей нижчої породи, ставилась більшість шляхти. Антонович каже, що йому вже в ті часи було ясно, що селянство на правобережній Україні складає окрему народність, хоч він ще мало був знайомий як з історією, так і з етнографією України. І Антонович рішив, що він мусить стати на бік інтересів цієї народности, представленій в краї самою лишень кріпацькою селянською масою. До цього рі-

шення прийшов Антонович однаково як з міркувань теоретичних, розумових, так і йдучи за голосом свого сумління, за своїми почуваннями. «Притулюючи слабкі знання про українство до загальної демократичної французької теорії, я одкрив сам собою українство», каже Антонович у своїх записках. З другого боку його вражали відносини польсько-шляхетського суспільства до селянської маси. «Відносини польської суспільности, — каже він в тих записках, — до маси людности і до других верств її були зовсім ворожі, але надто відрізнялись зовсім незнанням їх. Пан, сидючи в селі десятки літ, про селян знав тільки те, що вони для його елемент ворожий, що вони бажають тільки вивернутись від роботи, що всі вони п'яниці і ні до чого не здатні окрім панщини. Об освіті селян не допускалось і мови. На всякі запити по цьому ділу відповідь завжди одна, шаблонова: І на що це хлопів учити? Як всі будуть розумні, то хто буде орать поле?»*) Розуміється, всі симпатії, все співчуття Антоновича були на стороні цієї знехтуваної й пригніченої сільської маси. Як тільки він прийшов до переконання про супротивність інтересів обох цих верств — шляхетської й селянської, для нього не могло бути сумніву, на чий бік йому стати. І він з повною одвертістю змальовує причини свого розриву з польсько-шляхетським середовищем у знаменитім своїм листі до редакції «Основи» в 1862 році, у відповідь на закиди з польського боку: «доля хотіла, пише він, щоб я вродився на Україні шляхтичем; змалку мав я всі звички панничів і довго поділяв усі станові та національні пересуди людей, в колі яких я виховувався; але коли

*) Л.-Н., В. 1908, ІХ, ст. 394.

прийшов час мого самопізнання, я спокійно зважив своє становище в краю, зважив усі його хиби, всі стремління суспільности, серед якого поставила мене доля, — і побачив, що її становище морально безвихідне, як що вона не відмовиться від свого виключного погляду, від своїх претензій на край та на його народність, я побачив, що поляки-шляхтичі, які живуть на Україні, мають перед судом власного сумління тільки два виходи: або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятись його інтересами, повернутись до народности, колись покинутої їх предками, і невсипущою працею та любов'ю, по мірі сил спокутувати все зло, яке вони зробили народові, що вигодував багато поколінь вельможних колоністів, і котрому ці останні за піт і за кров платили призорством, лайкою, зневагою його релігії, звичаїв, моралі, гідности, — або ж, коли на це не стане моральної сили, переселитись в польську землю, заселену польським людом, задля того, щоб нарешті зволитися самому перед собою од сумного докору в тому, що, мовляв, і я також колоніст, також плантатор, що і я посередно чи безпосередно годуюсь чужою працею, заступаю дорогу розвитку народові, до якого в хату я заліз непроханий, з стремліннями йому чужими, що і я належу до табору, який старається загальмувати народний розвиток тубільців, і що без вини поділяю відповідальність за їхні вчинки. Розуміється, що я зваживсь на перше тому, що скільки не був зіпсований шляхетським вихованням, звичками і примхами, мені легше було розлучитись з ними, ніж з народом, серед якого я виріс, який я знав, якого гірку долю бачив в кожному селі, де тільки володів ним шляхтич, із уст якого я чув не одну сумну пісню, що роздирає серце, не одне

чесне дружнє слово (хоч я й був панич), не одне зворушливе оповідання про загублене в смутку й безплідній праці життя, який, одним словом, я полюбив більше од своїх шляхетських звичок і своїх мрій». Так формулював сам Антонович причини, які спонукали його розірвати спочатку ідейно, а згодом, як далі побачимо, й фактично, із своїм колишнім оточенням і суспільством.

Поставивши завданням свого життя служити інтересам української народної маси, хотів Антонович ознайомитись ґрунтовніше з історією українського народу, яка допомогла б йому розглянутись і зорієнтуватись в його сучасному становищі, пошукати собі спільників, людей, які б поділяли його думки, та ознайомитись ближче з самим українським народом, з його життям та побутом.

За гімназійних своїх часів Антонович сливе не читав нічого з історії України за виїмком праць А. Скальковського «Исторія Новой Сѣчи (1840 р.) та «Наѣзды гайдамакъ на Западную Украину» (1845 р.). Прибувши до Києва в 1850 році, старався Антонович познайомитися з українською літературою і джерелами до української історії. Але за цілих три роки не міг допитатись Шевченкового «Кобзаря», і аж тільки на третій рік добув його від студента Панченка. У антиквара на Подолі купив він рукописну «Исторію Русовъ»; перечитав «Исторію Малой Россіи» Бантиш-Каменського, «Исторію Малороссіи» Маркевича, «Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи» Рігельмана, літописи Грабянки, Самовидця і Величка, незадовго перед тим видані, збірники українських пісень Максимовича, Срезневського й Метлинського та деякі інші, нечисленні тоді видання з українознавства. Все те Антонович дуже

пильно поперечитував; про літопис Величка згадує він, що цей літопис дав йому «багато знання і розуміння козацької епохи».

Далеко тяжче ніж книжки було здібати серед студентської молоді людей, які б, так само як і Антонович, цікавились українством. «Серед студентів, згадує він за ті часи, ніхто не говорив по українськи, і мої питання про літературні та історичні джерела зустрічали як зайву і ексцентричну вигадку». Тільки за три роки зустрів він вперше людину, котра мала хоч слабе, а все ж таки поняття про те, чого добивався Антонович. Це був студент Самусь, котрий дав йому збірники пісень. Ще за рік познайомився він з старшим студентом Миколою Ковалевським, що мав вироблене вже національне почуття і з якого сміялись товариші за його українські симпатії, дражнячи його «малоросійським імператором». Тоді ж познайомився він з студентом-медиком *Федором Панченком**), який дав Антоновичу «Кобзаря» Шевченкового і розказав про Кирило-Мефодієвське Товариство.

Та при самім кінці 50-х років зустрівся Антонович з людьми, які мали зовсім подібні до його настрої й інтереси що до українського питання. В 1858 році вступили до університету й до білоцерківської гміни *Тадеуш Рильський***) і *Борис Познансь-*

*) Федір Тимофійович Панченко (коли народився — невідомо; помер на початку 1900-х років) син селянина Радомиського пов. на Київщині, був пізніше військовим лікарем у Києві та в Гомелі.

***) Тадеуш Розеславович Рильський (1840—1902)) син заможного дідача Сквирського пов. на Київщині, скінчив історично-філологічний факультет у Києві р. 1862. Провів усе своє життя в своїм маєтку, залишившись до кінця віку вірним ідеям своєї молодости. Одружився з простою селянською дів-

кий.*) Обоє були «хлопомани» й українолюбці. В кінці 1860 року познайомився Антонович з *Костянтином Михальчуком*, що вже тоді був палким ентузіястом українства. Взагалі в польській студентській громаді зустрівся Антонович з цілим гуртом молодих людей, що мали певні народолюбні настрої й українські національні симпатії. Сучасні документи подають нам імена цих людей: брати Тадей і Осип Рильські, брати Поповські, Густав Василевський, брати Віктор і Яков Габелі, Павло Свенціцький, Готфрід Пшедпелзський, Каллист Баковецький, Борис Познанський, Кость Михальчук. Вони складають особливий гурток, що так і звали тоді «хлопоманським». Певна річ, що зустріч з цими людьми і дружня співпраця з ними дали Антоновичу велику моральну опору: він бачив, що він не самотній, що за ним стоїть цілий гурт.

Можна думати, що безпосереднім приводом до розриву Антоновича й частини його товаришів з польською корпорацією, розриву, що потяг за собою й розрив взагалі з польським громадянством, було питання про участь у підготовлюваному повстанні.

чиною. Його брат Осип помер в 1862 р. від сухот. Син його Максим Рильський — відомий тепер український поет. Т. Рильський писав в «Основі», в «Кіевській Старині», в польському часопису »Głos« та в ін. виданнях. Його більша праця «Студія над основами розкладу багатства» надрукована була в «Записках Наукового Товариства імени Шевченка» у Львові.

*) Борис Станіславович Познанський (1840—1906), син шляхтича-католика і матери росіянки. Одружився з сільською дівчиною й служив за прикажчика в с. Дударях Канівського повіту в економії українофільської родини Габелів, щоб бути ближче до народу. В р. 1865 був заарештований і висланий до Острогжська на Вороніжчині, де й залишився до кінця віку, живучи з приватної адвокатської практики. Співробітничав у «Кіевській Старині» і у львівській «Зорі».

Як уже говорилося вище, польське суспільство на Україні дивилося на правобережну Україну як на складову частину історичної Польщі, частину, що має знову вийти в склад відродженої польської держави. Героїчні зусилля й тяжкі жертви, принесені поляками в їх боротьбі за свою політичну свободу з кінця XVIII в., окривали польські змагання ореолом боротьби за святе діло свободи. Весь цивілізований світ дивився з співчуттям на поляків, їх змагання вважалися законними й цілком оправданими, на Польщу дивилися, як на жертву російського деспотизму. Під впливом романтичних ідей свого віку, під впливом могутньої національної поезії таких велетнів духа, як Міцкевич, Словацький і Красінський, з їх вірою в особливу провідну місію польського народу, який, мовляв, бореться не тільки за свою власну, але й за свободу цілого світу, польське громадянство засвоїло собі, як, — каже Михальчук, — «категоричну й непохитну думку про себе, як про вибране, морально найбільш чисте й лицарське, передове і в усіх відносинах найбільш бездоганне суспільство в цілім світі».*) Воно вірило, що в майбутній відродженій Польщі пануватиме воля і рівність, і отверто заявляло, що бореться «за нашу і вашу волю», себ-то за волю також і українського народу. Воно сподівалося здобути довір'я й співчуття сільської маси, обіцяючи їй волю в своїх брошурах і прокламаціях, друкованих українською мовою й відомих під назвою «золотих грамот».**)

Але воно гірко помилялось що-до українського селянства. Як каже Познанський, супроти поляків,

*) «Укр. Ж.», 1914, № 8—10, ст. 71.

**) Фотографічний знімок з одної такої грамоти надруковано в збірнику «За сто літ», Київ, 1927, ст. 69.

супроти їхньої культури на Правобережжю, їхніх політичних ідеалів «стояв український селянин в його закостенілому історичному типі, з укритою злобою проти своїх панів-поляків, з вірою в існування правди, уособленої в далекому образі «білого царя». Тільки на нього покладав свою надію український селянин, тільки від нього сподівався собі бажаної волі». Не поділяли віри в кращу будучність для українського народу від повстання проти Росії та відбудови історичної Польщі й наші «хлопомани». Антонович, як видно з його споминів, на польсько-шляхетське суспільство дивився дуже негативно; він бачив у йому занадто багато темних боків. Треба мати до того на увазі, що Антонович взагалі не захоплювався державою, яко такою; він не покладав надії на те, що становище народу зміниться на краще від того лишень, що замість російської настане польська держава. Він клав увесь натиск на те, що треба поширити просвіту і культуру серед народу, а серед освіченої верстви ширити погляд про необхідність цієї культурної праці серед народу. По своїй вдачі він був не революціонер, а мирний культурний діяч, хоча й відзначався великою громадською відвагою й великою витривалістю в переведенні своїх ідей в життя.

Дуже ясне й правдиве поняття про погляди Антоновича за тих часів дає згадане вже нами оповідання К. Михальчука про їхнє знайомство. Коли Михальчук почав висловлювати перед Антоновичем свій одчай з приводу того, що «наш народ такий принижений, поневолений і знесилений, що він позабував усі свої історичні традиції, що в ньому щезла свідомість і почуття своєї людської й національної гідності, що він, здається, позбавлений уже спосо-

бів і змоги прокинутись, очуняти, добитись свободи і відродитись до незалежного національного існування», то Антонович почав його заспокоювати і старався довести, що «ще далеко не все загублено, що не такий страшний чорт, як його малюють, при чому висловив думку, яка потім лягла в основу всієї дальшої діяльності його й його товаришів та співробітників, пригадавши про національне відродження чеського народу — з одного боку, і про успішний хід боротьби розшматованої й поневоленої Італії за своє об'єднання та свободу — з другого; він пояснив, що весь секрет обох рухів у цих воскресаючих до самотійного життя націй, полягав у поширенню просвіти в масах, яким би способом вона не йшла в маси і в якій би формі не засвоювалась ними, що культура — взагалі одинокий вірний спосіб для розумового, морального, економічного й політичного піднесення і визволення народів. Для прикладу і на доказ цього він навів кілька дуже красномовних і переконуючих епізодів, що характеризували безсилля й невдачі всяких революційних рухів серед темних та недисциплінованих мас з одного боку, і стройність, витревалість і переможність як національно-культурного руху чехів, так і політично-революційного руху італійців — з другого».*)

Коли серед польського студентства розпочалася підготовка повстання, перед Антоновичем та його товаришами питання стало зовсім конкретно: чи стати їм на бік повстання і боротись за відбудову історичної Польщі, вірячи, що вони борються «за нашу вольність і вашу», чи одійти на бік? Одійти — це значило в поняттях усіх їхніх товаришів зра-

*) «Украинская Жизнь», 1914, № 8—10, ст. 84—85.

дити патріотичному ділу. Після довгих міркувань і суперечок гурток хлопоманів вирішив, що їм не по дорозі з поляками, польське повстання не принесе українському народові визволення, і що вони мусять іти своїм окремим шляхом. Цю думку яскраво сформулював на одній студентській нараді Познанський, заявивши у відповідь на поставлене запитання: на чий бік стати, як що зустрінуться інтереси панів - поляків і селян - українців; він сказав буквально: »ja pójdę tam, którędy pójdzie mój lud, a lud ten mój — ukraiński« (я піду туди, куди піде мій народ, а той мій народ-український.*) Одже не зоставалося нічого іншого, як вийти з польської корпорації й заложити свою окрему українську громаду. Так воно й сталося в кінці 1860 року, коли чоловік 15 з Антоновичем на чолі виступили з польської організації.

Частина хлопоманів, одначе, не зважилася покинути справу польського повстання: Віцентій Василевський, Антон Юрьевич, Готфрід Пшедпелзський, П. Свенціцький — пішли в повстанці. Пшедпелзський наложив головою, а перші двоє заплатили тюрмою й каторгою.**)

Але й молодим українолюбцям не лехко далось їхнє рішення одступитися од польської справи, порвати з своїм найближчим оточенням, з ріднею, з приятелями, стягти на себе закиди в одступництві, в зраді. Згадуючи про це багато літ пізніше, покійний К. Михальчук називає цей свій тодішній вчи-

*) Воспоминанія Б. С. Познанскаго, «Укр. Жизнь», 1913, № 3, ст. 19.

***) Про їх сумну долю розповідає Б. Познанський у своїй статті «Воспоминанія о польскомъ возстаніи на Украинѣ 1863 года» в «Кіев. Старині» 1885, кн. XI, ст. 454—457.

нок — зірвання з польським громадянством — «ділом зовсім несподіваним, неймовірно зухвалим, і для людей, що на цей крок зважились, просто героїчним, яке вимагало немалих моральних сил і глибоких спонукуючих мотивів».*) І пояснюючи свою думку, він каже, що людям, які поривали з польським суспільством у такий важливий та критичний момент на передодні повстання, було «неймовірно важко обґрунтувати своє відступництво, реабілітувати й виправдати себе не тільки перед цим суспільством, але й перед самими собою, перед власним сумлінням і честю, тим більше, що ці люди, виховані в польським осередку, органічно поріднилися з ним і з його культурою, жили його інтимним життям та інтересами, поділяли спільні радощі й печалі, пишалися його подвигами і завоюваннями, вболівали над його слабкими сторонами й хибами».***) Зриваючи з польським громадянством, Антоновичу й його товаришам прийшлося йти на великі моральні жертви, зазнати багато неприємностей та переслідувань, вислухати чимало гірких і гострих докорів. Але вони витримали це все і не зійшли з раз обраного ними шляху.

Бажаючи присвятити себе й свої сили на службу народові, Антонович та його товариші прийшли до думки про потребу придивитись ближче до народнього життя й до самого краю, де той народ живе. «Соромно жити в краю і не знати ні самого краю, ні його людности» — так поясняє Антонович своє рішення присвятити літні вакації на те, щоб подорожувати пішки по краю, і обійти по змозі більшу

*) К. Михальчукъ. Изъ украинскаго былого, «Укр. Жизнь», 1914, № 8—10, ст. 70.

***) К. Михальчукъ, *ibid.*, ст. 71.

частину української етнографічної території. Подорожі одбували у-двох, рідко у-троьх, — щоб не звертати на себе особливої уваги. Антонович подорожував разом з Рильським і протягом 1858, 1859 і 1860 років обійшов сливе всю правобережну й степову Україну: Київщину, Волинь, Поділля, Холмщину й більшу частину Катеринославщини й Херсонщини. Побували й на Запорожжі, одвідали могилу Сірка в селі Капулівці, на місці Старої Січи. В осени 1860 р. Познанський з Пшедпелзським побували на Чигиринщині, на порогах, на Хортиці, мандрували по Криму. Подорожі одбували пішки, в свитках, і їх приймали скрізь за селянських парубків, хоч подорожні й не скривали того, що вони студенти. Ці подорожі дали Антоновичу й його товаришам добру нагоду придивитись до народнього побуту й життя, до його звичаїв, до його вдачі, прислухатися до його мови. Як признається Антонович у своїх споминах, тепер «народ став перед нами не в шляхетському освітленню, а таким, яким він був». Подорожні побачили дуже сильну природну логіку, дуже розвинену народню етику, що виявлялася в приятельському відношенні до всякого, хто впав у біду або має в чімсь нужду. Скрізь селяне ставились надзвичайно приязно до подорожніх, як вони думали, парубків, і Антонович записав у своїх споминах кілька зворушливих випадків оцієї доброти й людяности українського селянина того часу у відносинах до зовсім незнайомих і трохи чудних з його погляду мандрівників. Ніде не зазнали вони ніякої причіпки або якогось недовір'я. Тільки з боку москалів-старовірів, що оселились подекуди маленькими колоніями на Україні (їхні діди тікали на Україну од релігійних переслідувань у себе в Мо-

сковщині), зустрічали вони постійно поліцейські причіпки: вони завжди зупиняли незнайомих перехожих і вимагали показати паспорт. А коли Антонович одного разу запитав такого добровільного поліція, на якій підставі він питає за паспорт, сам не будиши ніяким сотським, той відповів: «сотській не сотській, а всьо равно, що сотській, потому що я русській!»

В своїм стремлінні принести по змозі якусь користь народові, члени Антоновичевого гуртка надумались утворити школу для селянських хлопців, де їх було учено грамоти і виховувано в національній українській дусі. Ця, так звана семирічна школа, розуміється, була потаємна. Зібрали 15 хлопців, содержували їх в складчину, тримаючи по двоє, по троє на квартирі в членів гуртка, щоб не звернути сторонньої уваги. На чолі школи стояв студент Давиденко.*) Крім того ширили по селах українські книжки, що почали виходити з кінця 50-х років у Петербурзі, головню Кулішеві видання: «Грамотку», «Хмельницину», «Листи з хутора», поеми Шевченка, повісті Квітки та ін.**)

За діяльністю молодих «хлопоманів» пильно стежила не тільки російська адміністрація, якій здавалося підозрілим оте «хожденіє в народ»; стежила також з неменшою трівогою сама шляхта й католицьке духовенство, головню єзуїти. Демократичні звичаї хлопоманів — вживання української («мужиць-

*) В цій школі, як оповідає К. М. Мельник-Антоновичева, вчилось двоє родичів Шевченка, один небіж Панченка; між іншим вчився і Дм. Піхно, що згодом став професором університету й великим ворогом українства. Див. «Твори В. Антоновича», т. I, Київ, 1932, ст. 77—78.

***) «Україна», 1924, № 4, ст. 103—104.

кої») розмови, ношення народньої одежи, зближення з народом, усе це неподобалось і викликало підозріння. А вже мандрівки по селах, ширення українських книжок, навчання селянських хлопців у таємній школі, це вже здавалося нічим іншим, як підготовкою нової гайдамаччини, нової різни шляхти селянами. Особливо небезпечним здавався шляхетській суспільності сам Антонович: його уважали за головного привідця цілого руху.

Коли Антонович, скінчивши 1860 р. історично-філологічний факультет, пішов до тодішнього попечителя (куратора) київської шкільної округи, освіченого й гуманного Пірогова, той запитав його: скажіть, що ви зробили поміщикам тутешнього краю? Я недавно об'їздив округу, і не було місця, де б на вас не подавано мені скарги». Коли Антонович розказав йому про свої «гріхи», Пірогов заявив, що посаду йому дасть, але перестеріг, що на йому, на попечителеві, це діло не скінчиться, і що він матиме прикрости з боку поліції.

І справді, на цьому не скінчилося. Попереду шляхта рішила вплинути на Антоновича своїми засобами. Рішено було покликати його перед дворянський суд. Через два місяці після розмови з Піроговим зібрались дворяне на вибори до Києва, і от Антонович одержав від маршалка Бердичівського повіту, до якого він був приналежний, наказ явитись до нього, щоб дати перед дворянами відповідь на обвинувачення, які йому будуть поставлені. Антонович явився і застав громаду людей в 60. Йому було закинуто, що він веде пропаганду атеїзма, антипатріотизма (польського, розуміється), ненависти до панів і ширить книжки, які закликають різати панів. На доказ подано було «Граматку» Куліша, од-

няту одним паном у селянина на Волині. З приводу тої «Граматики» волинська шляхта вже подавала була генерал-губернатору Васильчикову скаргу, але добродушний і розумний князь Васильчиков, роздивившись, не знайшов у «Граматці» нічого страшного і, тільки щоб заспокоїти перелякану шляхту, заборонив продавати «Граматку» в самім Києві: книгарі зробили склад на другому боці Дніпра в Никольській Слобідці проти Києва, і там можна було її купувати. Не трудно було й Антоновичові довести, що всі обвинувачення його безпідставні. Він пояснив, що в релігійних поглядах він визнає свободу совісти, рівність усіх релігій і повну взаємну терпимість. Проти цього соромно було шляхті сперечатись і вона змовчала. Тоді поставили Антоновичу обвинувачення в антипатріотизмі. Коли він заявив, що стоїть на тому, що кожна національність мусить мати до себе пошану, і що українська національність, як найчисленніша й найголовніша в краю, так само мусить мати повне признання і пошану, один з присутніх заявив, що теоретично, може, воно й так, але на практиці це значить, що треба винищити в краю всіх поляків. На це заявив Антонович, що коли в одному краю живе дві або три національності, то при взаємній пошані вони можуть дуже добре ужитись вкупі, і покликався на приклад шведів і фінів у Фінляндії. Взагалі цілий суд скінчився нічим. Судді мовчки мусіли визнати, що всі їх обвинувачення не доведені й безпідставні. Але на цім діло не скінчилось. На другий день після суду явився до Антоновича один незнайомий йому пан, поздоровив з тим, що він учора «дуже ловко викрутився» од обвинувачень, але тут же запропонував, щоб Антонович на письмі одрікся од своїх поглядів

і переконань, загрожуючи, що коли він цього не зробить, то буде мати діло вже не з дворянами, а з російською адміністрацією. Коли Антонович заявив, що того не зробить і попросив залишити його в спокою, той пан пішов із словами: «пожалкуєте цього, але жалкуйте самі на себе».

Погрози скоро справдилися. На Антоновича подано було з різних місць аж 42 доноси до канцелярії київського генерал-губернатора. Поліція звернула на його увагу, і в результаті виникло діло «объ устройствъ коммунистическаго сообщества», в якому Антоновича, та його товаришів обвинувачувано в соціал-революційній пропаганді серед селян. Антоновича багацько разів тягали на допити й нарешті залишили під гласним доглядом поліції. Кілька разів роблено у його труси. Раз потрушено його сестру в бердичівському повіті, по доносу сусіда поміщика. Все це дуже дошкуляло Антоновичу, так що він рішив був емігрувати за кордон і вже зовсім був наладився тікати до Галичини. Але з одного боку товариші умовили його, щоб перечасував, не рвав круто. Знов же серед урядовців канцелярії генерал-губернатора знайшовся один українець «тайний Никодим», на прізвище Андрієвський, котрий зумів представити перед вищим начальством, що обвинувачення Антоновича необгрунтовані й безпідставні.*) Антонович залишився в Києві, хоч і перебував увесь час під тайним поліційним доглядом. Так само під строгий поліційний догляд оддано було й Т. Рильського. К. Михальчука кілька разів притягали до слідства за поширювання ним українських книжок

*) С. Ефремов, Житецький про Антоновича, «Рада» (київська), 1912, № 55.

серед народу і також віддано його під строгий догляд поліції.*)

Та, не вважаючи на всі ці неприємності, Антонович і його товариші робили своє діло. Перш за все, вийшовши формально з польської корпорації, вони прилучилися до молоді української «Громади», яка тільки що зорганізувалася в 1861 році.**)

Ця «Громада» склалася з гурту студентів українців, які працювали в т. зв. «недільних» школах у Києві. Серед тих студентів визначалися Павло Чубинський, Олександр Стоянов, Віктор Торський, Іван Касяненко, брати Віктор та Євген Синьгуби, Павло Житецький — за виїмком Торського — усе лівобережці. З правобережців вступили тепер до Громади: В. Антонович, Т. Рильський, К. Михальчук, Б. Познанський, Ф. Панченко, Ол. Левицький, Ходаковський, Дверницький, брати Будкевичі, всього десяток людей. Вже на початку 1862 р. українська студентська Громада нараховувала в себе понад 200 чоловік членів,***) і студенти-українці заявляли у відповідь на претензії поляків і москалів, що київський університет має бути не польський і не російський, а український.†) Антонович вважався за загальнопризнаного проводиря «малоросійської партії», як називав тоді дехто українську громаду. Малюючи одні збори студентів, сучасник, сам колишній член

*) Див. «Україна», 1924, № 4: «З молодих літ К. Михальчука».

***) Ігн. Житецький, Київська Громада за 60-х років, «Україна», 1928, № 1, ст. 96.

***) М. Драгоманов, Австро-руські спомини, Львів, 1889, ст. 20-та.

†) Б. Юзефовичъ. Тридцать лѣтъ тому назадъ. «Русская Старина», 1895, кн. XI, ст. 101.

громади, дає такий портрет Антоновича того часу: «головні представники малоросійської партії явилися майже всі. Вони ні з ким не були знайомі і тримались окремо; в українському вбранні було не багато; один з них, в каштанового кольору свитці, синіх шароварах і високих чоботах, з типовим українським обличчям, на зверх не одріжнявся од мужика. Позаду других, скромно сидів чоловік років тридцяти; на йому був чорний сурдут, сірий жилет і штани; білизна на йому чистенька, хоч трохи помнята; кремезний, широкий в плечах, з світло-русявим, гладенько зачісаним волоссям, з широким обличчям і широким, трохи кирпатим носом, з світло-сірими, завжди вохкими очима, з випуклим лобом, гладенько виголеним підборіддям і маленькими вусами. У його зверхньому вигляді не було нічого такого, щоб кидалось у вічі». Це був Антонович.*)

Громада рішила завести зносини з редакцією українського місячника «Основа», що почав виходити з 1861 р. в Петербурзі, і з петербурзькою українською громадою. Для цього було виражено В. Антоновича до Петербургу. Редактор «Основи» В. М. Білозерський прийняв його дуже привітно і, вислухавши од Антоновича оповідання про те, як він та його товариші перейшли до українського національного табору, попрохав виложити це на письмі. Та Антонович уже мав із собою наготовлену статтю Т. Рильського, яка й була надрукована в «Основі» 1861 р., в XII книзі, під заголовком «Нѣсколько словъ о дворянахъ праваго берега Днѣпра» за підписом «Грицько Чорний». В цій статті говорилося

*) Ibid., кн. X, ст. 186.

про відчуження шляхти від народу на правобережжю, про перевагу серед неї кріпацьких настроїв, про поверховість шляхетського демократизму і про те, як склалась одинока дійсно демократична група серед шляхетського суспільства, яка і стала на національному українському ґрунті. «Ці люде, — писалося в статті Рильського, що вийшли з осередку української спольщеної шляхти, досліджуючи минуле життя місцевого краю і його сучасні потреби, прийшли до свідомости своєї національної солідарности з місцевим українським народом і вважають його інтереси за свої власні інтереси. Предмету для своєї громадської діяльности вони шукають в просвіті народа на його власних засадах, в розвитку його громадського життя, і думають робити це спокійним та систематичним способом. На них нападають інші групи шляхетського суспільства, називаючи їх погляди та їхню діяльність національним одступництвом; але вони на це відповідають, що це тільки навернення: що той, хто бажав бути дійсно корисним якомусь суспільству, той не може залишатись в ролі колоніста, який працює на користь метрополії, що їх поведіння згідне з місцевими народніми інтересами, які вони приймають за вихідну точку в усіх своїх поглядах».*)

З того часу в «Основі» почали появлятись статті й дописи, російською й українською мовою, В. Антоновича, Т. Рильського, Б. Познанського й Ф. Панченка. На сторінках «Основи» довелось вступити Антоновичу в полеміку з польським публіцистом Зеноном Фішом, котрий в «Основі» ж таки умістив був за підписом Тадеуша Падалиці отвертого листа

*) «Основа», 1861, XII, ст. 99.

українською мовою «До пана Вл. Антоновича*»), називаючи його «перевертнем».

На цього листа мусів Антонович відповісти статтею, котру він назвав «Моя исповѣдь»**), і котра була, як він сам потім признавав «останнім голосним актом розрива з польською суспільністю». Це була справжня «сповідь», і не самого лишень Антоновича, але й усіх тих, хто став на один з ним шлях. Тут були виложені передовсім погляди на історичні взаємини польського й українського народів, й заперечено думку про високий рівень державного й соціального устрою старої Речі-Посполитої, думку, що її підносив у своїй статті Падалиця: «ми, писав Антонович, маємо підставу не вірити, що шляхетський лад був ідеалом громадського й політичного устрою та, що український народ уявляв собою по закону природи якесь збіговище розбишак, чернь, достойну палі й різок. . . я ніколи й не думав твердити, ніби польська минувшина не має своїх світлих боків; я певен в тому, що дійсно в Польщі існувала золота законна вільність, — але тільки для шляхтичів; це правда, що мова й голос шляхтича, чи то польського, чи то руського або литовського — однаково — не зазнавали ніколи утиску. Це правда, що шляхту вкраїнську й литовську польська шляхта не тільки закликала до спілки, але й поділилася з нею своїми правами: але яка ж користь від цього народові, який не мав голосу не тільки в правлінні державою, не тільки в соймі, але й у суді, куди його не пускали ані в ролі істця, ані в ролі одповістника обороняти своє право?»

*) «Основа», 1861, кн. X, ст. 136—141.

**) «Основа», 1862, кн. I, ст. 83—96.

Далі Антонович дорікає шляхті за те, що вона протривить земельній реформі на Україні: «народ, каже він, хоче земельної власності, і ось завдяки вам не може її дістати. Ви не можете одмовити йому в земельному наділі, але не забули подбати про казково високу ціну викупа. Ви не тільки самі не сприяєте просвіті народа, але ще стараєтесь перекопати дорогу й для тих, хто її бажає, сплітками, вигадками, брехливими доносами».

На закиди Падалиці в симпатіях до гайдамаччини, Антонович відповідав, що «не наша вина була в тому, що шляхта держала народ у темряві, зневажала його і кривдила щодня морально і матеріяльно, а потім дорого заплатила за це. Од вас залежить усунути причини, що пережили, на жаль, реакцію; а ми саме тому, що не хочемо її повторення (себ-то повторення гайдамаччини. Д. Д.), і думаємо дбати про поширення просвіти серед народа».

Нарешті, переходячи до обвинувачення в одступництві, в перекінчицтві, Антонович відповідає, що не зрікається назви «одступник»: «так, пане Падалице, ви маєте рацію! Я справді — перевертень, але, ви не взяли на увагу одної речі, а саме того, що слово «одступник» не має само по собі глузду; щоб скласти уяву про особу, до якої прикладається ця назва, треба знати, од якої власне справи людина одступилась і до якої пристала. Інакше це слово позбавлене змісту, це порожній згук...» Змалювавши свою душевну кризу, свою боротьбу із власним сумлінням (ми вище вже навели це місце, див. ст. 18.) Антонович каже, що йому після того як він побачив непереходиму суперечність між польською шляхтою й українським селянством, — зоставалось або зріктись свого сумління, або покинути шляхет-

ську громаду. «Я вибрав друге, і надіюсь, що трудом і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, бо я готовий усе розділити з ними. Я сподіваюсь також, що згодом серед польського шляхетського суспільства, що живе на Україні, поворот до народу і свідомість необхідності працювати на його користь — раніше чи пізніше стане моральною потребою не тільки окремих людей, як тепер, а загалом усіх, хто матиме силу обмірковувати своє становище і свої обов'язки і не поставить химер вище од насушного, викликаного власним сумлінням діла. Отже ви, пане Падалице, ви праві — я перевертень, і я пишаюсь цим так само, як пишався б в Америці, ставши з плантатора аболіціоністом, або в Італії, коли просвітивши свій спосіб думати, я з паписта зробився б чесним, трудящим слугою загально-народньої справи».*)

Ми навмисне навели тут довші виписки з знаменитої «Сповіді» Антоновича, бо вона як найкраще малює той духовий перелом, що відбувся в його душі перед судом власного сумління і який привів його остаточно і на все життя з польського табору в український. Разом із тим ця сповідь була національним маніфестом цілої групи людей з поміж правобережної шляхти, що повертались до свого народу і які мали потім своїх наступників в кожному поколінні, приваблюючи під свій прапор багато ідейних і талановитих представників шляхетського суспільства.

*) «Основа», 1862, I, ст. 93—94.

III.

Початок наукової діяльності. Одруження. Антонович професором університету. Академічна кар'єра. Участь в житті Громади. Аполітичність і культурництво. Розцвіт Київської Громади в полов. 70-х років. Місія Драгоманова за кордоном. Політичне розходження Антоновича з Драгомановим.

Зірвавши із своїм суспільством, із своїми родичами й знайомими, маючи приятелями лиш своїх однодумців, що так само вийшли з шляхетського стану й покинули його, Антонович мусів шукати собі такої праці, яка, задовольняючи його життєві потреби, давала б йому змогу працювати і для національної української справи. Його тягло до інтересів наукових, але відразу стати на шлях наукової кар'єри було не можливо, і Антонович мусів узятись спочатку за вчителювання. В 1861 році він дістав посаду вчителя латинської мови в І-й Київській гімназії; з 1862 — по 1865 рік він вчив історії в київському кадетському корпусі. Та вже в 1863 році він дістав посаду при Київській Археографічній Комісії, що дало йому змогу розпочати студії в багатім Центральнім Архіві, що знаходився при Комісії. Він став спочатку секретарем Комісії, а коли подався в одставку проф. М. Іванишів (того самого 1863 р.), то й головним редактором її видань. Ці обов'язки виконував він до 1880 року. Тепер розпочалася інтенсивна наукова праця Антоновича по обробленню й виданню актів до історії правобереж-

ної України. Один за другим появляються під його редакцією томи «Архива Юго-Западной Россіи», і до кожного тому він додавав свою розвідку. В 1863 р. появляється т. I-й «Актвъ о козакахъ» з розвідкою «О происхожденіи козачества»; в 1867 р. «Акты о происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи», в 1869 р. «Акты о городахъ», в 1870 році 2-й том «Актвъ о козакахъ» з розвідкою «Послѣднія времена козачества на правомъ берегу Днѣпра». Ця розвідка доставила йому степень магістра російської історії й посаду доцента Київського Університету.

В споминах одного сучасника зберігся опис вступної лекції Антоновича в жовтні 1870 року. Лекція відбулася в найпросторішій (XIV) аудиторії, в присутності цілого університетського сінкліту й самого тодішнього попечителя, генерала Антоновича, який простодушно хвалився, що прийшов послухати лекцію молодого професора, який своїми науковими творами прославив і його фамілію. Студентів зібралось стільки, що не вмістились в просторій аудиторії і слухали через одчинені двері й вікна. «Молодого професора аудиторія привітала оплесками, але це не надало йому потрібної сміливості й спокою. Тихим, тремтячим голосом він почав лекцію про значіння Литовської доби в історії Руси, читаючи з написаного — аж тут враз трапилося щось несподіване: лектор на хвилину замовк і трівожно став перегортати листки, чогось відшукуючи. Опісля виявилось, що він ненароком перегорнув замість одного два листки і загубив текст. Це був трівожний момент, і вся аудиторія замерла з ляку. Але професор вмить оправився: відсунув зшиток і почав викладати далі устно, і — правду сказати — ця друга

частина лекції пройшла виразніш, ніж перша, що була читана по писаному. На прикінці аудиторія привітала несміливого лектора дружніми оплесками, підкреслюючи тим однодушно симпатію до його».*)

Професорська посада забезпечила Антоновичу змогу спокійно віддатися науковій праці. З цього часу життя його — на зверх — це звичайне життя ученого, яке позначалося такими фактами, як вихід у світ тої або іншої його праці, як здобуття нової академічної степені, участь в якомусь науковому підприємстві, подорож на якийсь науковий конгрес, наукова екскурсія або студії в якомусь закордонному архіві чи бібліотеці. Але так воно виглядало тільки на зовні. В дійсности під цим шабльоновим виглядом життя «кабінетного» вченого крився дуже багатий зміст, заповнений політичною і культурно-національною діяльністю, про яку в свій час було звісно лиш обмеженому колу людей, а про деякі сторони цієї діяльності — аж надто нечисленному. Можна сміливо сказати, що Антонович протягом майже пів сотні літ стояв у фокусі українського національного руху, а бували часи, коли його по справедливості уважали за ідейного провідника цілого того руху. Але з одного боку — політичні умови життя в Росії, які змушували до конспірації, а з другого — надзвичайна скромність Антоновича, який ніколи ні в чому не любив сам витикатись на перше місце, робили те, що, як зауважив академік Єфремов, навіть для багатьох людей, що стояли в близьких стосунках з Антоновичем, як з професором, як з ученим, було невідомо, що «поза офіційаль-

*) Спомини колишнього студента про Київський Університет 70-х років. «Наше Минуле», 1919, ч. 1—2, ст. 64. Цим студентом був Вол. Щербина.

ною професією ученого, за добре відомою знайомою постаттю професора стоїть не випадкова, а органічно з першою зв'язана постать громадського діяча, навчителя не тільки в шкільному розумінні, а й при-відці в житті для людей, що може й далеко стояли од чисто наукових інтересів свого вчителя».*) Політична, чи краще сказати громадська діяльність Антоновича не переривалась від його першого виступу в «Основі» зі «Сповіддю» і аж до останніх років життя, коли він, старий та хворий, був прикований до своєї хати і не міг уже й на людях показуватись.

25 липня 1863 року Антонович одружився з Варварою Івановною фон-Міхель, з якою незадовго перед тим познайомився в домі Чубинських. Батько її був остзейський барон, майор російської служби. Варвара Івановна родилась 4 грудня 1840 року коло Гомеля в маєтку своєї баби Параскеви Івановни з Чубинських, рідної сестри Платона Івановича Чубинського, батька етнографа. Чубинські мали свій маєток в Баришполі Переяславського повіту на Полтавщині. Дитячі роки В. Івановни проходили між Гомелем і Баришполем. Вчилася вона у Києві в приватному пансіоні. Під впливом загальних ідей того часу, а особливо під впливом читання «Колокола» Герцена, у неї виробився демократичний та поступовий світогляд. Коли вона стала дорослою дівчиною, то за неї сваталися якісь генерали, і взагалі вона могла зробити «добру партію», як тоді говорилося. Але вона воліла вийти за скромного гімназіяльного вчителя і хлопомана Антоновича. Познайомилися вони при такій нагоді. Року 1862

*) Записки Іст.-філол. Від. Укр. Акад. Н., т. V, ст. 4.

приїхав був з Петербургу до Києва Павло Платонович Чубинський, її брат у-других, з яким вона дуже приятелювала і який мав безперечний вплив на вироблення в ній національних українських симпатій. В його відсутности з дому зроблено було в його хаті трус і його хотіли заарештувати. Поліція на його чекала, але він про це довідався і не вертався додому, а ночував десь у товаришів. Знаючи, що його після арешту вишлють, він хотів побачитись з кузиною, щоб перебалакати з нею про родинні та матеріальні справи. Для того попросив Антоновича, щоб той пішов до його кухні, познайомився і улаштував їхнє побачення. Антонович пішов до фон-Міхелів і там познайомився з Варварою Івановною. Чубинського ж дійсно було заарештовано й вислано до Архангельщини.

Варвара Івановна була жінка з дуже розвинутим інтересом до громадського життя і відзначалася великою енергією. Вона разом з чоловіком належала до Громади, брала участь в організації Вищих Жіночих Курсів у Києві (існували від 1879 до 1884 р., коли їх закрила адміністрація) разом з панями Гогоцькою, Толочиною (Шабельською) й Л. М. Драгомановою. З ініціативи Драгоманової була відкрита в Києві школа-притулок для дітей робітничої верстви, Варвара Івановна гаряче заопікувалася нею, стала на чолі спеціального дамського товариства, яке порядкувало притулком, і довела справу до того, що перед революцією існувало в Києві вже чотири таких притулки, і всі у власних будинках. Варвара Івановна була в близьких приятельських відносинах з Познанським, Панченком, Беренштамом, Науменком, Трегубовим, Багалієм, Новицьким, так що діти казали в сем'ї, що

це «мамина громада». Натомість не долюблювала Кюніського, Лисенка, Рильського, які складали «татову громаду». Вона була значно радикальніших поглядів од свого чоловіка і дуже симпатизувала революційній партії «Народньої Волі».*)

Померла Варвара Івановна 25. XI. 1901 р. Од неї мав Антонович четверо дітей: синів Івана (помер 1915 р., буди військовим ветеринарним лікарем) та Дмитра (тепер професор Українського Університету в Празі) і двох дочок: Ірину й Ганну (була замужем за Л. Геркеном, померла 1918 р.).**) Після смерти Варвари Ів. Антонович одружився з своєю давньою ученицею й співробітницею по археологічних дослідах, Катериною Миколаєвною Мельниківною, що була родом з Кременчуцького повіту на Полтавщині.

*

Академічна кар'єра Антоновича проходила, як зауважено, звичайним для професора університету шляхом. В 1878 році за дисертацію про «Історію Бел. князівства Литовського» здобув Антонович степень доктора російської історії і був вибраний ординарним (звичайним) професором тієї історії на історично-філологічному факультеті. Року 1880 він був вибраний деканом того ж факультету. Від року 1890 став іменуватись «заслуженим» професором, зостаючись членом факультету й після того, як в р. 1901 прочитав останній свій курс в університеті.

*) Цікавий епізод про те, як В. І. намовляла 1881 року молодого тоді Є. Х. Чикаленка вступити до цієї партії, оповідав він у своїх «Спогадах» ч. I, ст. 90.

**) За подані відомости про Варвару Івановну Антонович складаю щире подяку її синові, професорові Дмитрові Володимировичові Антоновичу.

Антонович брав дуже живу участь в різних наукових конгресах і часто їздив на наукові студії. Вже в 1871 р., яко делегат Київського Університету, їздив на археологічний з'їзд до Петербургу; майже цілий 1875 рік провів у Петербурзі й Москві, працюючи в тамошніх бібліотеках та архівах; в 1880 році брав участь в археологічному конгресі в Лісабоні і працював по архівах у Львові, та в Парижі, в Інституті Антропології. В 1885 р. їздив до Львова, на археологічний конгрес, який одначе був відложеною на пізніше; в 1891 р. знову їздив за кордон; в 1893 році взяв участь в археологічному з'їзді у Вільні, а в 1896 р. в Ризі, виступаючи на обох з кількома докладами; в останнє їздив Антонович за кордон з науковою метою в 1897 році, коли побував у Римі і працював у Ватиканському архіві, вишукуючи документи про Хмельниччину і взагалі про польсько-українські відносини XVII в. В 1900 році їздив до Італії лікуватись і провів цілу зиму в Катанії, де продовжував писати свої спомини, початі також в Італії, в 1897 році. Само собою розуміється, що в обох київських археологічних з'їздах 1874 і 1899 років приймав Антонович як найживішу участь.*)

*) Свої закордонні подорожі, як побачим далі, використовував Антонович і для політичних цілей, для зносин з Драгомановим і з галицькими українцями. Цікаво, що в часі його перебування в Австрії в 1880, 1885 і 1891 (у Львові, Празі, Відні, Будапешті) за ним дуже пильно стежила австрійська поліція і, як тепер видно з документів про це, що збереглися у віденських архівах, занотовувала кожен його крок, кожен його зустрів і знайомство. Оpubліковані подорожні замітки Антоновича з його мандрівки 1880 року («Твори», т. I, ст 285—301) цілком підтвержують точність донесень австрійської поліції про його перебування в Австрії. Що до російської по-

Бувши членом різних наукових товариств, особливо близько приймав Антонович до серця історичне товариство Нестора-Літописця у Києві, засноване головно за його ж ініціативою. Двічі був він головою цього товариства: в 1881—1887 і в 1896—1898 роках. Так само близько інтересувався він Науковим Товариством імени Шевченка, в переформуванні котрого в наукове він брав живу участь і котрого був почесним членом від 1890 року.

Та про наукові праці й про заслуги Антоновича перед наукою буде мова далі, а тепер простежимо розвиток громадської діяльності Антоновича та його участі в культурно-національному рухові українському.

Що до загального напрямку Громади — вона згодом стала називатись «Старою Громадою» — то в 60-х роках вона держалася аполітичного, чисто культурницького становища; вона вважала, що головне завдання української інтелігенції — старатись якомога більше поширити в народі просвіту, щоб тим самим піднести його громадську і національну свідомість. Це зовсім одповідало тому, що висловив Антонович у своїй «Сповіді», пишучи, що справжні приятелі народа мусять розуміти, що «вони не мають права ані сил провадити народ кудись; все їхнє завдання лежить в тім, щоб допомогти народові в освіті, в досягненні самосвідомости, а вже сам народ придумає собі мету... справжні приятелі

ліції то, на скільки відомо, закордонні зустрічі і зв'язки Антоновича (в Парижі в 1880 р. він, між ін., часто зустрічався з відомим французьким революціонером Блянкі, з російським революціонером Лавровим і брав участь у засіданнях масонської льожи) залишилися для неї неспостереженими, бо інакше ці знайомства скінчилися б для нього дуже сумно.

народа не ламають собі голову над далекою будучиною, але як що вони люде діла і мають засоби, то дбають про народню просвіту, про поліпшення матеріяльного стану селян, про вишукання найкращих способів для досягнення тої й другої мети; вони воліють сто разів признатися публично, що помилились, ніж нав'язувати народові те, чого йому не треба і чого він не хоче».*) Ще краще можна схарактеризувати світогляд Громади на основі одної прилюдної заяви, зробленої частиною її найбільш впливових членів. Ця заява була надрукована в формі колективного листа в ч. 46 журналу «Современная Лѣтопись Русскаго Вѣстника» (листопад 1862 року), видаваного відомим московським публіцистом М. Катковим, ворогом польського й українського сепаратизмів. Під «Отзывомъ» підписалась 21 особа. На першому місці — підпис Антоновича, крім нього підписалися Т. Рильський, П. Житецький, П. Чубинський та інші.***) Підписані протестували проти наклепів на них з боку «мало-развитого, провінціального дворянства обоихъ сторонъ Днѣпра» в тому, ніби «малороссы молодого поколѣнія», себ-то українські народники, одкидають релігію, сем'ю, право власности, підбурюють селян проти панів і домагаються державного сепаратизму України від Росії. Вони рішучо заявляють, що визнають релігію, родинну мораль і право власности як основу народнього світогляду; вони осуджують революційну пропаганду, яка не дає змоги для спокійної праці, викликає жертви й непотрібну трату сил, замість того,

*) «Основа», 1862, кн. I, ст. 89.

**) Цей «Отзывъ» зложено було влітку 1862 р. в маєтку Чубинського в м. Барисполі; серед авторів був і Антонович. Див. «Україна», 1928, № 1, ст. 98.

щоб ужити їх на чесну й корисну працю. Обвиновачення в сепаратизмі називають «найбезглуздішим і найвнішим наклепом». Відхрещуються від усякої політики: «ніхто з нас не тільки не говорить і не помишляє про політику, але усякий політичний рух, при теперішньому стані суспільства, здається нам до того смішним і дитячим, що не варто про це серйозно і говорити». На думку авторів «Отзыва», одинокий обов'язок людей, які дістали вищу освіту й хочуть бути корисними своєму народу, бачать ось в чім: «ужити всіх сил, щоб дати народові змогу просвітитись, самоусвідомитись, усвідомити свої потреби й уміти їх заявити, одним словом — через свій внутрішній розвиток стати на той громадський ступінь, на який його ставить закон... Одиноке діло справжніх друзів народа в теперішній час — допомагати розвитку народа, не вдаючись в політичні або соціальні балачки і дожидаючи терпеливо часу, коли народ буде в стані говорити з нами про річи, які тепер недоступні для його зрозуміння, а тому й загадкові для нього, темні й непотрібні».*)

Таке аполітичне становище цілком відповідало настроям українських народолюбців 60-х років. Орган української інтелігенції того часу — «Основа» — провідною ідеєю своєї програми виставляв «просвіту в народньому дусі», не більш, так що Драгоманов пізніше мав рацію говорити, що в порівнанні з Кирило-Методіївським братством з його виразною політичною програмою, часи «Основи» уявляли собою певний крок назад. Та ця аполітичність впливала з загальних настроїв поступової

*) М. Драгоманов, Австро-руські спомини, ч. III—IV, Львів 1889, ст. 303—308.

інтелігенції, вся увага якої була звернута перед тим на повалення кріпацтва, а коли кріпацтво було 1861 р. скасоване — на культурне й економічне піднесення маси недавніх кріпаків, на розвиток їх громадської свідомости. Всі інші справи супроти цього основного завдання здавалися другорядними і відступали на далекий план. Спеціально що до Антоновича, то його аполітизм впливав іще з його загального погляду на відносини між державою та нацією і особливо на становище українського народу, який він уважав за народ з самої своєї природи недержавний. Та про ці погляди Антоновича будемо докладніше говорити далі.

Подати огляд громадської діяльності Антоновича, це значить властиво дати історію українського національного руху по обох боках російсько-австрійського кордону від початку 60-х років і до кінця XIX століття, сягаючи навіть в перші роки XX століття. Ця історія в загальних рисах звісна нашій громаді, але далеко менше звісна Антоновичева роля в ній, а ця роля дуже часто була провідною і в кожному разі дуже поважною, хоч і мало помітною для стороннього ока. Доки не опубліковано всього матеріалу до історії українського руху, особливо листування видніших його діячів, по скільки таке листування збереглося, доти окреслити ролю і участь Антоновича в розвитку українського громадсько-національного життя можна тільки в дуже загальних рисах.

Як уже вище було зазначено, Антонович від самого початку зробився провідником Громади і своєю «Сповіддю» він висловив її, так би мовити, credo. Інші громадяне, як уже згадувалося, брали участь в «Основі» та ін. тодішніх журналах, відстоюючи

ідею відрубності української народності й її право на самостійний розвиток, головню супроти польських претензій на українські землі та польських і московських зазіхань на українську народність. (Писання Рильського, Познанського, Житецького в «Основі»). Частина громадян вела активну роботу в сфері народньої просвіти: засновувала школи, пирила українські книжки, дехто, от як Познанський, і просто оселялася на селі, щоб бути помічними народові своєю порадою й наукою. Але був час, коли Громада збиралась і до активного виступу. Маємо звістку про один з таких моментів: перед польським повстанням 1863 р., коли здавалося, що поляки можуть подолати в боротьбі, українцям довелось стати перед питанням, як їм бути на випадок польської перемоги. У Громади були широкі знайомства серед міщан на Подолі; Антонович читав міщанам лекції з історії України, Житецький читав їм «Кобзаря» Шевченка, інші теж робили по спроможності. І от, як оповідає Житецький, «за приводом Антоновича почали ми збирати в Києві міщанські купи, щоб виступити од місцевої української людности за її інтереси, як що візьмуть гору поляки... Ото з оцими своїми приятелями й раду ми радили, як нам ставитись до польського повстання, щоб воно наших людей не обездолило. Була вже й організація у нас. Та потім, як повстання згасло, то й організація наша не знадобилася».*)

Після 1863 р., вгамувавши польське повстання (на Україні — за допомогою самих українських селян, які хапали повстанців і оддавали їх до рук

*) С. Єфремов, Житецький про Антоновича, «Рада» (київська), 1912, № 55, 7/20 марта.

російської адміністрації), російське правительство взялося й за український рух. Було видано міністром Валуєвим наказ із заборonoю друкувати українські книжки для народу.*) Цілий ряд найактивніших молодих українців було вислано на далеку північ (П. Чубинського, П. Єфименка, Ол. Кониського, Ст. Носа); Б. Познанського вислано до Вороніжчини. Що їхню долю не поділив Антонович та інші його товариші, це треба приписати добродушности київського генерал-губернатора кн. Васильчикова. Але й київські громадяне мусіли на деякий час притихнути. Антонович з головою пірнув у наукову працю; інші занялись своїми приватними й родинними справами.

Одначе Громада не перестала існувати. З студентської організації вона перетворилася в політичну організацію, дуже тісно з'яну, з дуже строгим і обережним підбором членів. До неї приймали тільки тих, хто вже скінчив курс науки у вищій школі; вибір нових членів переводився явним голосуванням, і досить було одного голосу проти, щоб зупинити вибір предложеного кандидата. Саму Громаду один з її пізніших членів характеризує такими словами: «Громада складалась головно з людей, що належали до університетського і взагалі науково-літературного осередку; вона була далека од якоїсь революційної діяльності, але віддавалася цілком діяльності конституційно-визвольній, на ґрунті українських інтересів. Бувши здебільшого соціялістами в теорії (як що хочете — катедер-соціялістами) і демократами по своїм основним та історичним принципам, члени цього гуртка, певна річ, не

*) «Бібліологічні Вісти», 1926, № 2, ст. 47—48.

могли обмежити своїх завдань тільки «організацією робочого класу», або підготовкою узброєного повстання, щоб захопити владу і «волею народу», як висловлювався Герцен, «як найстрогше наказати всім свободу». Їхня діяльність була перш за все наукова й літературна, а далі — широко громадська скрізь, де тільки можна було знайти для себе якусь опору: в земських, міських справах і т. д.»*) Взагалі склад Громади був високо інтелігентний, і про неї жартом казали, що до Громади не можна вийти, не склавши іспиту та не прочитавши двох лекцій.

В 1864—65 роках життя Громади стало підупадати і на який час зовсім завмерло. Але в 1869 р. Громада обновилаь.***) До неї ввійшло чимало людей з трохи молодшого од Антоновича покоління, дуже енергічних і повних бажання активної праці, таких от як Михайло Драгоманов, приват-доцент Київського університету по кафедрі всесвітньої історії. Вони оживили діяльність Громади. 70-ті роки являються добою розцвіту в житті Громади. До неї тоді належали, між іншими, такі особи: В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, П. Житецький, М. Зібер, Л. Ільницький, М. Константинович, М. Левченко, М. Драгоманов, М. Ковалевський, Ів. Нечуй-Левицький, М. Лисенко, К. Михальчук, А. Лоначевський, Ф. Панченко, С. Подолинський, В. Рубінштейн, Ол. Русов, М. Старицький, Є. Трегубов, Ю. Цвітковський, П. Чубинський — усе люде високо талановиті, які позначили себе на різних по-

*) Примітка Ф. Вовка і Ол. Русова до урядових звітів про «українофільську пропаганду» в журналі «Былое», СПб., 1907, кн. VI, ст. 128 і 157.

**) І. Житецький, Київська Громада, «Україна», 1928, № 1, ст. 125.

лях культурно-національної праці. Взагалі до Громади належало коло пів-сотні людей — цвіту української інтелігенції.

Одним із завдань Громади було заснувати в Києві легальний науковий осередок, в якому можна було би сконцентрувати працю з обсягу українознавства; а наукове обґрунтування української національної відрубности і самобутности уявлялося тоді найпершим завданням. Найкращу фірму для такої наукової установи знайдено в формі відділу російського Географічного Товариства, котре відзначалось ліберальним напрямком і прихильним відношенням до українських наукових дослідів. 13 лютого 1873 р. було відкрито в Києві «Юго-Западный Отдѣль Императорскаго Русскаго Географическаго Общества»; головою її обібрано чернігівсько-полтавського поміщика Григорія Галагана, великого українофіла й мецената української літератури; за секретаря був Павло Чубинський, видатний український етнограф, за поміщика секретаря — Ол. Русов. Товариство згуртовало в своїх рядах найкращі українські сили, об'єднані в «Громаді»: Вол. Антонович, Хведір Вовк, Мих. Драгоманов, П. Житецький, М. Зібер, М. Лисенко, Ол. Лоначевський, К. Михальчук, Ол. Русов, Ів. Рудченко, П. Чубинський; до співробітництва притягнуто й українців з Галичини та Буковини: Мел. Бучинського, Гр. Купчанка, Ом. Терлецького.

Товариство випустило в 1873—74 роках два томи «Записок», де уміщено цілий ряд дуже цінних розвідок з української етнографії, економіки та статистики, в тім числі розвідку Антоновича про промисловість правобережної України в XVIII столітті, видало 2 томи «Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа» (1874—75) під редакцією В. Антоновича і

М. Драгоманова, том народніх укр. казок під ред. М. Драгоманова, збірку чумацьких пісень Ів. Рудченка, розпочало видання творів Михайла Максимовича — під редакцією Антоновича, організувало працю над статистикою краю й перевело 2 березня 1874 року одноденний перепис населення міста Києва — перше підприємство того роду на Україні, і взагалі розвинуло надзвичайно інтенсивну й продуктивну наукову діяльність.*) Серед цих наукових підприємств особливо прихильно було зустрінуте ученим світом видання «Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа», яке акад. М. Грушевський справедливо називає «одною з найзаслуженніших і найславніших українських наукових праць».**)

За почином «Юго-Западнаго Отдѣла Рус. Географическаго Общества» було влаштовано в осени 1874 року у Києві археологічний з'їзд, який обернувся в показне свято української науки і також зробив глибоке вражіння на представників ученого світу, які прибули на з'їзд з ріжних країв із-за кордону. Антонович прийняв дуже енергійну участь в організації цього з'їзду, був його секретарем і виступив на ньому з докладом про монетний скарб часів кн. Володимира, що звернув на себе загальну увагу.

Поруч з виданням наукових праць, головню з обсягу української етнографії, київська Громада по-

*) Див. статтю С. Русової: «Къ 40-лѣтнему юбилею Юго-Западнаго Отдѣла Имп. Рус. Географическаго Общества», «Украинская Жизнь», 1913, VХІ, ст. 28—39, а також Ігн. Житецького «Південно-Західній Відділ Географічного Товариства в Києві» в «Україні», 1927, кн. 5, ст. 31—36, і Ф. Савченка, Заборона українства 1876 року, Київ 1930, ст. 1—126.

***) «Україна», 1924, кн. 1—2, ст. 97.

чинаючи з 1874 р. розпочала видання науково-популярних книжок для народу, знов же за участю своїх найліпших літературних сил (Драгоманов, Вовк, Левицький-Нечуй та ін.). Було видано понад два десятки дуже гарних книжок*), а ще більше залишилось в рукопису й не встигло побачити світу, коли вийшов заборонний указ 1876 року. Видавала Громада й твори кращих українських письменників: повісти Ів. Нечуя-Левицького й О. Федьковича — у Києві; видала повного «Кобзаря» Шевченка у Празі (1876), за-для чого спеціально виряжено було за кордон О. Русова. Заходами громадян було положено в Києві початки української опери: вистава в 1874 року у Києві «Різдвяної Ночи» М. Лисенка й улаштування українських вистав та концертів взагалі. Це все дуже оживило національний український рух у Києві та по ін. містах.

Влітку 1875 р. придбала Громада власний орган, відкупивши у пані Гогоцької видавану нею газету «Київській Телеграфъ», який за короткий час свого перебування в українських руках (неповна рік) зробився був справжнім зеркалом українського національного руху та його змаганнів як в Росії, так і в Австрії. До редакційної колегії належали громадяне: Антонович, Драгоманов, Зібер, Цвітковський, Житецький, Чубинський, Беренштам, Русов, Шулгин, Вовк, а фактичним редактором був Юрій Цвітковський.

Київська громада звертала пильну увагу й на українські справи в Австрії. За її матеріальною до-

*) Про ці книжки і взагалі про видавництво Громади див. у акад. С. Єфремова «В тісних рямцях», в журналі «Бібліологічні Вісті», Київ, 1926, ст. 48—49.

помогою*) було відновлено в р. 1872 видання журналу «Правда», де дуже живу участь приймали М. Драгоманов, Ів. Левицький-Нечуй, М. Старицький, Ол. Кониський. Одначе київські громадяне скоро побачили, що вони не в усьому можуть солідаризуватися з політикою галицьких українців і так, наприклад, політика і програма галицької «Руської Ради», — в клерикально-консервативному дусі — викликала протест з боку киян, які умістили в «Правді» 1873 р. «одкритий лист з України» за 31-м підписом, з котрих першим був підпис В. Антоновича. В цьому листі, ініціативу до котрого подав Драгоманов (він же і зредагував його), підписані заявляють, що вони знаходять політику і програму «Руської Ради» — «для славян згубною, для галицько-руського народу недостойною, а для Росії шкодливою», — головно тому, що провідники галицької політики піддержують ультрамонтанство (католицький клерикалізм), «против котрого малоруський народ бився енергично у славніщий період своєї історії, од котрого завсігди одвертався народ великоруський, і котре було й є ворогом усіх руських племен, складаючих Росію». Підписані не могли погодитись з програмою партії, котра, «називаючи себе консервативною, подає голос за конкордат, за конфесійні школи, за привілегії католицької церкви, проти гражданського шлюбу, проти шлюбу між иновірцями, проти переносу торгів на празники і т. и.». Що до політичного устрою, то підписані заявляли, що вони, «яко славяне й українці признають себе друзями федеральної системи, себ-то не стільки федералізму

*) М. Драгоманов, Австро-руські спомини, ч. II, Львів, 1889, ст. 78.

коронних країв Австрії, скільки федералізму народностей і широкої самоуправи земської та громадської. Ми бачимо — писали вони — підставу щастя славян взагалі і малоруського народу по часті тільки в основах прогресивних, котрі не мають нічого спільного з конкордатом і ультрамонтанством».*) Як бачимо, ці думки цілком відповідають поглядам Антоновича, які він висловлював, як на початку 60-х років, так і в пізніші часи.

Щоб окреслити повніше круг політичних інтересів і діяльності київської Громади в половині 70-х років, треба згадати про її живу участь в ділі допомоги герцеговинським і чорногорським повстанцям проти турків в 1875 році. Громада збирала на це діло гроші й організувала спеціальний український відділ добровольців, які билися в Герцеговині. Серед цих добровольців були: С. Василевський, В. Яновський, Вас. Чубинський, М. Русов, А. Лисенко, Ів. Манжура та інші.***) Поет Мих. Старицький видав том дуже гарних українських перекладів з сербського юнацького епосу і дохід з видання призначив «на користь братів-славян». Організуючи збройну допомогу слов'янам, київська Громада хотіла піддержати козацьку традицію й лицарський дух серед українців, в надії, що це може придатися і в себе вдома.

Ні в легальному органі, що виходив під російсь-

*) М. Драгоманов, Австро-руські спомини, ч. III—IV, Львів, 1890, ст. 226—231.

**) Дехто з них залишив свої спомини, напр., С. Василевський (Софрон Круть), Спомини українця з побуту між полудневими слав'янами, Львів 1905; В. Яновський, Спомини українського волонтьора про повстання в Герцеговині, «Літ.-Наук. Вістник», 1911 кн. VII—IX; 1912, кн. V—VI; Андрій Лисенко, Між добровольцями, «Літ.-Наук. Вістн.», 1909, кн. 1.

кою цензурою (та ще й провінціальною, особливо причепливою), ані в органі, що виходив у Галичині й фактично перебував в руках галицьких політиків та публіцистів, що мали далеко поміркованіші погляди, ніж київські українці, — ні тут, ні там не могла київська Громада цілком розгорнути свої ідеології й освітлювати свої погляди на питання національні, політичні й соціальні. Тому то ще восени 1874*) року як у київських, так і в одеських громадян виникла думка заснувати українське видавництво за-кордоном, щоб воно стало вільною трибуною, голосом українського громадянства перед широким світом. Для детального обміркування організації й плану такого видання київська Громада виділила з-поміж себе окремих комітет, до якого належав і Антонович. В осени 1875 р., після того як пані Гогоцька в липні того ж року відібрала від Громади видання «Кієвскаго Телеграфу», було вирішено видання за кордоном вільного українського органу по типу такого ж російського органу «Впередъ», що виходив у Лондоні. Кошти на це видання мали йти з того фонду в 12 тисяч рублів, що його пожертвував на цілі Громади «євангельський юноша» — Я. М. Шульгин, один з молодших громадян. На редактора цього видання намічали спочатку галичанина Остапа Терлецького, а потім, коли скинуто було з професорської посади М. Драгоманова, то Антонович подав ідею вислати закордон Драгоманова, хоч сам і не дуже то поділяв радикальні погляди Драгоманова. На думку Антоновича, проєктований орган мав видаватись у Львові, а коли б це

*) М. Грушевський, Місія Драгоманова, «Україна», 1926, кн. 2—3, ст. 23.

було неможливо, то у Відні або в Женеві. Що до того, яким мусів бути той орган, якого напряду, то виявилось, що серед громадян не було одностайної думки. Представники одеської Громади хотіли, щоб цей орган проповідував бунтарсько-анархічні ідеї. Частина киян з Драгомановим на чолі хотіла, щоб новий журнал підніс виразно і яскраво ідеал політичної свободи й соціалістичного устрою, втягнув би українське громадянство, а особливо молодь в боротьбу з реакційними і консервативними силами за ці ідеали. Нарешті друга частина Киян, на чолі якої стояв Антонович, менше звертала уваги на поширення соціально-політичних ідей і не дуже то захоплювалось боротьбою з царським урядом; на її погляд, закордонний орган мусів широко освітлювати і науково обґрунтовувати українську справу, а також показати перед європейським громадянством дійсний стан річей, що утворився на Україні за період московської окупації.

Таким робом, уже з самого початку організації закордонного органу Громади відчувався брак одностайних поглядів у самій Громаді. Одначе ідея вільного органу на стільки захопила Громаду, що перед цією ідеєю всі члени схилили голови й забули на деякий час про свої непогодження.

Було вирішено, що Драгоманов видаватиме за кордоном періодичні збірники під назвою «Громада» і агітаційні та полемічні брошури, переважно по українськи, а то й в російській та інших мовах. В тих виданнях мало друкуватися все, що не могло побачити світа в Росії, а що було потрібне для оборони української справи і що мало служити для ознайомлення свого й чужого громадянства з українським життям і національним рухом в минулому

й сучасному. Драгоманов, окрім того, мав продовжувати видання історичних пісень з поясненнями, недокінчене в Києві. Що до політичного напрямку цілого видавництва, то видно, точної умови не було, і це потім повело до великих непорозумінь.

В березні 1876 р. Драгоманов виїхав за кордон. Він перебув якийсь час у Відні, де видав кілька політичних брошур, а потім оселився у Женеві, де й заложив українське видавництво. Тим часом над українським рухом в Росії зібрались густі хмари. Російський уряд давно вже з тривогою стежив за розвитком діяльності київських українців. Заклопотаний боротьбою з революціонерами-терористами, уряд дуже підозріло ставився до національного українського руху, вбачаючи в ньому також один з проявів загальної революційної пропаганди. В цьому його старались переконати й деякі місцеві люде, самі ж українці, от як помішник куратора шкільної округи в Києві, Мих. Юзефович, або проф. С. Гогоцький. Вони отверто доносили урядові, що навіть видання популярно-наукових книжечок українських або белетристичних творів є нічим іншим, як одним з засобів революційної пропаганди. Юзефович добився того, що в червні 1876 р. було закрито «Юго-Западный Отдѣль Географическаго Общества», а ще перед тим царь Олександр II підписав ганебний свій указ 18. мая 1876 р., який забороняв привозити українські видання з закордону, забороняв друкувати усякі видання українською мовою в Росії, забороняв український театр і навіть ноти з українським текстом, забороняв український правопис. Хоч указа цього й не було опубліковано — він залишився таємним — але його зараз же почали примінювати на ділі. Разом із тим російська адміні-

страція почала уживати проти найбільш, здавалось їй, небезпечних українських діячів різних репресій. П. Чубинський, пр. Ф. Міщенко, Житецький, Беренштам, Тумасов, Цвітковський — мусіли виїхати поза межі України. М. Зібер, Ф. Вовк і С. Подлинський емігрували закордон. За тими, хто залишився на місці, встановлено суворий поліцейний догляд.

І от в цей час появляються за кордоном перші брошури Драгоманова, а за ними й перший випуск збірника «Громада». Тут Драгоманов, котрий зблизився за кордоном з анархістами-федералістами, отверто виступив з програмою в дусі анархізму й революційного бунтарства. Всі дальші публікації женеvські були перейняті соціалістичними ідеями й писані в дуже різкім супроти російського уряду дусі. В кругах громадян ці видання викликали велике збентеження й незадоволення. «Для чого ці політичні крайності, кому вони потрібні; він нерозважно губить українську справу» — такі докори послав Антонович на адресу Драгоманова.*) З другого боку і Драгоманов нарікав на київських громадян: то за нерегулярне постачання коштів, то за неприсилання обіцяного літературного матеріалу для «Громади», то за залишення його довший час без усяких звісток. Він дуже хвилювався і писав різкі листи.

Писання Драгоманова на політичні теми посіяли у Громаді байдужість до його літературних планів, викликали вороже відношення до його пропоганди соціалістичних ідей, а також призвели до розбрату й поміж членами самої Громади. Так М. В. Лисенко

*) «Україна», 1926, кн. IV, ст. 131.

завжди підтримував погляди Драгоманова і постійно був в опозиції до тої групи громадян, ідейним керівником якої був Антонович.*)

Щоб поладнати якоесь взаємні непорозуміння, а також щоб з'ясувати Драгоманову, що взятий ним різкий тон у писаннях дуже утруднює становище Громади в Києві, Антонович рішив виїхати закордон і побачитись там з Драгомановим. Йому пощастило дістати на початку 1880 р. наукову командировку до Франції, Італії, Австрії й Еспанії. В кінці того року Антонович у великій таємниці одвідав Драгоманова в Женеві.**)

Тут була обговорена видавнича діяльність Драгоманова, полагождені непорозуміння матеріяльного характеру, умовлено про план дальшої праці, але, як оповідає учасник подорожі Антоновича, його дочка Ірина Волод. Антонович, «більшість питань політичного характеру, що були головною причиною їх розходжень, все ж таки zostались нерозв'язаними».***) В результаті ця недо-

*) «Україна», 1926, кн. IV, ст. 129.

***) К. М. Мельник-Антоновичева каже в своїх примітках до нового видання автобіографії Антоновича, що київський генерал-губернатор Чертков намірився був зробити «чистку» серед ліберальних елементів київської професури; було намічено до висилки з Києва 12 видатних представників лівої професури, серед них були: А. Ф. Кістяковський, В. Б. Антонович, А. А. Котляревський, Ф. Г. Міщенко та ін. Врятувало професорів тільки енергійне заступництво куратора київської шкільної округи генерала П. А. Антоновича (не родича нашого історика, а лиш одноіменника). Щоб скоріше захвати В. Б. Антоновича від очей грізного сатрапа, куратор поспішив вивести його на довший час закордон. Див. «Твори В. Антоновича», т. I, ст. LII—LIII.

***) «Україна», 1926, IV, 193.

говореність катастрофічно відбилась на взаємовідносинах Драгоманова з Громадою.

Взятий Драгомановим від початку дуже різкий тон у його виданнях, виставлення гасла анархізму, як кінцевого ідеалу в громадських українських стремліннях, все це далеко не відповідало поглядам і настроям більшості київської Громади. В Києві, як і по всій тодішній Росії, панував жорстокий урядовий терор, як відповідь на терор революціонерів, що раз-у-раз убивали різних агентів уряду від нижчих до найвищих і робили замах за замахом на самого царя. Київські громадяне, так само як і представники земського самоврядування (де, особливо на Чернігівщині, було немало людей, які спочували українському національному рухові), думали якось злагодити напружені відносини: вони хтіли з одного боку переконати уряд в потребі запровадити конституційні реформи і тим ослабити незадоволення громадянства; формою цих переконань мали бути петиції до царя, що їх збирались подавати земці; з другого боку хтіли вплинути й на революціонерів (серед яких було чимало українців), щоб вони припинили свій терор, який озлоблював урядові сфери і викликав гострі заходи з його боку взагалі проти всіх опозиційних громадських кругів. З такою метою в кінці грудня 1878 року в Києві було скликано таємну нараду, в якій взяли участь члени української Громади: Антонович, Житецький, Беренштам, представники земців, представники партії «Народная Воля», яка керувала терористичним рухом (В. Осінський, Дебагорій-Мокрієвич та ін.), і представники поляків. Терористи не згодились припинити своїх виступів і покинули зібрання. Решта присутніх прийняла резолюцію про потребу добива-

тись конституції від уряду, подаючи петиції від земських та міських самоврядувань.*)

Через два місяці після повороту Антоновича зза кордону, коли він там бачився з Драгомановим, було вбито Олександра II. Почалася страшена реакція, пішли численні труси, арешти, заслання. Київська адміністрація з іще більшим завзяттям накинута на українофілів. При таких умовах київська Громада не могла й думати про якусь політичну роботу. Як каже свідок тих часів, «деякі громадяне й самого імени Драгоманова почали жахатись, а не то щоб думати про якісь регулярні зносини з ним та постачання для його видань матеріялу на політичні теми».**) Настрій серед самих громадян дуже впав. Коли російський уряд після вбивства царя, замість попустити політичної свободи, ще більше почав тиснути й переслідувати всі прояви громадського життя, коли стало ясно, що йде реакція по цілій лінії, серед українського громадянства запанувала зневіра в політичній діяльності й знеохочення. Більшість була тії думки, що для українців зостається лиш одно: чисто культурна, аполітична робота, нагромадження матеріялів і наукових дослідів з української історії, етнографії, мови і письменства; ці матеріяли й досліди вважались необхідними для обґрунтування права українців на самостійне місце в числі інших народів. Зміцнилися погляди, що від уряду треба не домагатись якихсь уступок, а прохати в його пільг і полекш, доводячи, що українство зовсім не є якимсь шкідливим з політичного та соціального погляду рухом, що воно переслідує виключно куль-

*) «Былое», 1907, VI, ст. 157.

***) «Україна», 1926, кн. 4, ст. 134.

турні завдання: хоче підняти просвіту в народі й розвивати українське красне письменство. В такім дусі вже в 1880 році подавав П. Житецький записку російському міністрові внутрішніх справ Лоріс-Мелікову. Тепер в тім самім дусі писав у російських часописах Мик. Костомаров. Тим часом Драгоманов у своїх листах до Громади домагався, щоб вона з'ясувала свої відносини до його праці ясно і рішуче та щоб сама не зрікалась політичної діяльності. Прірва між ним та Громадою ставала чим далі, то все більшою. Антонович старався якось не допустити до остаточного розриву і вдержати стосунки з Драгомановим. Ще раз поїхав він до нього за кордон в 1884 році, але попсованих відносин наладити не міг, занадто бо велика різниця утворилась між обома сторонами в питаннях принципівих. Це було останнє побачення Антоновича з Драгомановим.

IV.

Вихід Антоновича з Старої Громади. Антонович і народовецький рух в Галичині. Підготовка угоди з поляками. «Нова ера» та її наслідки. Реформа Наукового Товариства імені Шевченка. Справа покликання Антоновича на катедру до Львова. Антонович і київська адміністрація.

В половині 80-х років розійшовся з київською Громадою і сам Антонович. Головною причиною було неоднакове відношення як до української політики в Росії, так і до української справи в Галичині. Уже з кінцем 70-х років у Галичині стало помічатись певне оживлення українського національного руху. Народовецький напрям починає зростати в силі, стаючи вже на рівні з старо-руським або москвофільським напрямком. В кінці 1879 року народовці почали видавати тижневик для народу «Батьківщина», який здобув собі популярність в масах; від 1. січня 1880 р. почала виходити газета «Діло». В кінці 1880 р. народовці скликали у Львові перше в Галичині народнє віче, на якому винесено резолюції в політичних та економічних справах. Почали засновуватись нові культурні («Товариство Педагогічне», 1881 р.) і економічні («Народня Торговля», 1883 р.) організації. В осені 1885 р. було засновано політичне товариство «Народня Рада» у Львові, яке з того часу взяло в свої руки керму народовецької політики. Треба сказати, що народовці не проголошували якихсь радикальних кличів

у справах політичних та соціально-економічних, покладаючи головний натиск на піднесення просвіти і взагалі культурного рівня мас, а в політиці готові були йти на порозуміння з правлячими польськими кругами, щоб добитись певних уступок на національному полі. Так само старались вони досягти певних цілей і порозумінням з центральною австрійською владою у Відні. Цю їх політику називано «угодовою» і проти неї дуже різко виступали молодші, радикальніші круги, які йшли за порадами Драгоманова, котрий радив добиватись поліпшення долі українського народу в Австрії шляхом безкомпромісової боротьби з центральною та краєвою владою, організуючи народні маси під радикальними економічними й політичними гаслами і єднаючись з радикальними елементами польськими та москвофільськими. Політику народовців вони осуджували як реакційну і націоналістичну. З часом Драгоманов усе більш втягнувся в галицько-українські справи, і під його ідейним впливом та проводом в 1890 році повстала у Галичині українська радикальна партія, керована ідейними учнями Драгоманова Іваном Франком і Михайлом Павликом. Київська Громада поділилася у своїх відносинах що до галицьких справ. Частина симпатизувала радикальному рухові й помагала йому морально й матеріяльно. До таких належав головно Микола Ковалевський, який організував матеріяльну допомогу радикальним виданням у Галичині — «Народові», «Хліборобові» та ін.

Антонович більше схилявся до народовців. Радикальні кличі й заходи мало відповідали його вдачі й його громадсько-філософським поглядам. Він надавав великої ваги чисто національному моментові, який дуже обстоювали народовці і який маловажили

радикали. Антонович сподівався більшої користі для української справи в Галичині од порозуміння з поляками, ніж од безоглядної боротьби з урядом і верховодячими польськими кругами, в союзі навіть з москвофільськими елементами. Посередником у зближенні Антоновича з народовцями явився Олександр Кониський, котрий іще з початку 60-х років стояв у близьких з ними зносинах.

На початку липня 1885 р., в переїзді до Італії, Антонович побував у Львові, де з доручення київської Громади відбув нараду з львівськими діячами в справі видання спеціального додатку до часопису «Батьківщина», присвяченого справам України російської, а також в справі вступу Ів. Франка до редакції «Зорі».*) А в серпні 1885 р. приїхав до Києва один з головних провідників українського життя в Галичині в народовецькім напрямку Олександр Барвінський. Він мав на меті нав'язати ближчі зносини з українськими письменниками й ученими.***) Саме тоді він намірився був видавати «Руську Історичну Бібліотеку» і звернувся в цій справі за порадою Ол. Кониського до Антоновича. Антоновичу вподобалася думка видання такої Бібліотеки, яка б складалася з кращих наукових праць з історії України, і він виробив програму «Бібліотеки», яка мала складатись з творів українських і російських учених — в перекладі на українську мову, визначивши, які саме твори треба перекласти й видати в першу чергу. Він подбав і за перекладчиків, — на яких зголосилися київські громадяне Ол. Конись-

*) М. Кордуба. Звязки Антоновича з Галичиною, «Україна», 1928, V, ст. 69.

***) Ол. Барвінський, Спомини з мого життя, ч. II, Львів, 1913, ст. 339.

кий і Василь Вовк-Карачевський та одеський громадянин Михайло Комаров. Була обговорена при участі відомого філолога Павла Житецького й мова та термінологія перекладів — річ дуже важна в тім часі, коли наукова, а спеціально історична література на українській мові була дуже вбога. За порадою Антоновича було прийнято уживати іменник Україна-Русь в супротивности до Московщини, і прикметник «українсько-руський» в супротивности до «велико-руський». Ця термінологія вдержалась в нашій літературі майже на цілих чверть століття, поки не була витіснена в наші вже часи термінами «Україна», «український» без додатку «Русь» або «руський». Уложену Антоновичем програму почав Барвінський здійснювати, випускаючи від 1886 року томи «Руської Історичної Бібліотеки» в Тернополі. В цій бібліотеці було видано протягом кількох років коло двох десятків томів історичних монографій Антоновича, Костомарова, Іловайського, Дашкевича та інших учених. Пізніше видавання «Руської Історичної Бібліотеки» перебрало на себе Наукове Товариство імени Шевченка у Львові. Антонович приймав близьку участь у виданні і навіть добував іноді для його матеріяльні копти.*)

Знайомство з Ол. Барвінським в 1885 р. привело до ще тісніших зносин Антоновича з галичанами та його ближчої участі в галицько-українських справах. Ця участь, як уже нами згадувано, відбувалась в строгій таємниці, і дуже мало людей знало, яку велику вагу для напрямку політичної діяльності українців у Галичині та їх культурно-національної праці має київський професор Антонович.

*) Спомини, ч. II, 328.

Та інакше в тодішніх обставинах і бути не могло. Не вважаючи на всю таємницю зносин Антоновича з галичанами, чутки про них доходили до ворогів українського національного руху, і ті не раз робили на його доноси російському урядові. Так, наприклад, львівська газета «Слово» в ч. 21 за 1885-й рік подала звістку, що Іван Франко заміряється видавати новий український часопис, і що «меценатом», себ-то видавцем цього часопису є проф. Вол. Антонович. І от Антонович мусів листом до редакції «Слова» спростовувати цю звістку, кажучи, що про часопис Франка він нічого і не знає, та що взагалі «обмежені кошти, які він має, не дозволяють йому претендувати на роль мецената».*) Другим разом лист, адресований українським діячем в Галичині Д. Гладиловичем до В. Антоновича, попав помилково до його одноіменника професора політичної економії в Київському університеті Анфіногена Антоновича, крайнього реакціонера, — і цей опублікував листа у ворожій українству газеті «Кієвлянинъ». Вийшла ціла історія, яка грозила Антоновичу втратою посади в університеті.***) Одже не диво, що доводилось дуже таїтись з своїми галицькими зносинами. Цього не хотів зрозуміти й взяти на увагу Драгоманов і в своїх листах зовсім несправедливо нарікав на «пантофобію» Антоновича.

На ґрунті піддержки Антоновичем галицьких народовців та їхніх видань стався, як уже згадувано, розрив Антоновича з «Старою Громадою», більшість якої стояла за Драгомановську політику і була проти піддержки народовців. В 1886 році Антоно-

*) Див. «Слово», 1885, ч. 28/29 від 16/28 марта.

**) Див. про це в Листах Драгоманова до Франка, т. II, Львів, 1908, ст. 122—123.

вич разом з Ол. Кониським та Вовком-Карачевським формально вийшов із Громади. Вернувся він до неї на початку 90-х років. Здається, що причиною виходу з Громади крім ідейних непорозумінь були ще й деякі справи особистого характеру: говорено, що Антонович вийшов з Громади через те, що до неї не прийнято було К. М. Мельниківну і К. Арабажина, яких він рекомендував.

Та вихід із Громади, видно, розв'язав Антоновичу руки в галицькій політиці. В основі цієї політики лежала думка, що ні від Росії урядової, ні від російських лібералів та навіть революціонерів українцям нема чого доброго сподіватись: і перша, і другі однаково неприхильно ставляться до самостійного розвитку української національності, однаково хочуть обрусіння українського народу й загублення ним окремих рис його національного обличчя. Одже супроти такого відношення російського елемента вважалося за необхідне взяти виразно зазначену національну лінію, а в разі можливості, іти й на державний сепаратизм. Що думка про можливість для України на випадок якогось міжнароднього конфлікту відірватись від Росії, була зовсім нечужа певним українським кругам у Києві саме тоді, в 1888 році, в період напруження між Німеччиною й Австро-Угорщиною з одного боку, а Росією з другого, коли у Бісмарка виникла була ідея «Київського королівства». — про це свідчить Ол. Барвінський у своїх споминах*), на це натякає й Драгоманов, котрий цим настроєм не симпатизував.**) Супроти російської небезпеки вважалося необхідним знайти

*) Спомини, ч. II, ст. 373—375.

***) Листи до Франка, т. II, ст. 128—129, а також Австро-руські спомини, ч. III—IV. Л. 1890. ст. 253—4.

тимчасову опору в Галичині, зробити з неї, як висловився сам Антонович, український Піємонт.*) Щоб скріпити в ній український національний рух, Антонович, Кониський та їх прихильники на російській Україні вважали за доцільне досягти порозуміння з правлячими в Галичині польськими кругами й добитись од них певних реальних уступок в обсягу культурно-національного життя. Так само вважали потрібним поборювати в Галичині москвофільство, як течію, що ослаблювала український національний рух в середині. Ці думки поділяли й провідники тодішньої української політики в Галичині, такі як Олександр Барвінський.

Взагалі Антонович з початком 80-х років, коли в Росії запанувала важка реакція, усе більше схилявся до порозуміння й зближення між українцями і поляками, щоб спільними силами протистати натиску московщини. Властиво він ішов на зустріч змаганням самого польського суспільства, яке з свого боку шукало такого порозуміння. Не вважаючи на свої колишні розходження з польським громадянством ще за часів повстання 1863 року, Антонович зберігав добрі відносини з цілим рядом польських учених і громадських діячів. І треба сказати, що після того, як вляглися перші болючі вражіння після приборкання повстання російським урядом, більшість польських істориків стала спокійніше і об'єктивніше ставитись до тої критики польської минавшини, яку переводила українська історіографія, а особливо — Антонович. Польська історична наука

*) *Ол. Барвінський*, Засновання катедри історії України в львівському університеті, «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 141—143, ст. 3.

й сама почала критичніше ставитись до своєї минувшини, добачаючи в хибах і помилках старої Річи-Посполитої головні причини, які довели її до катастрофи кінця XVIII століття. Тому то й сам Антонович в очах кращих представників польського громадянства не тільки не являється тепер якоюсь одіозною постаттю, але якраз навпаки: в ньому бачать людину, через яку найкраще можна досягти порозуміння між українською та польською інтелігенцією. І справді Антонович, як каже К. М. Мельник-Антоновичева, стає в цій справі центральною особою, бо до нього найчастіше вдаються представники польських груп, як до посередника між ними і групами українськими. Щороку прибуває до Києва Олександр Яблоновський (відомий історик українських земель польської Річи-Посполитої) з Варшави, одночасно і в ролі уповноваженого від групи галицьких поляків. В Антоновича закріплюються добрі стосунки з представниками старшого покоління, напр., з професорами Мержинським і Г. Павінським з Варшави, Готфридом Оссовським з Кракова та ін., а із молодших — з М. Тишкевичем, Поплавським та багатьма іншими. В самому Києві та й по інших містах на Україні повстали групи місцевих поляків, які старалися дійти до згоди та до спільної діяльності з українцями, а в Одесі цілу групу поляків було прийнято як постійних членів до української Громади. Уповноваженими до постійних зносин з Антоновичем та його однодумцями від поляків були: адвокат Цезар Нейман (автор етнографічних студій в «Київській Старині»), Володимир Висоцький (киянин, талановитий польський поет), А. Міхальський, Шванський з Білої Церкви, та

інші.*) Одже, бажаючи згоди між поляками й українцями в тодішній Росії, особливу вагу клав Антонович на порозуміння між поляками й українцями в конституційній Австрії, надіючись, як уже сказано, знайти там тимчасову опору проти російської небезпеки.

На початку 1888 р. приїхав до Києва Барвінський і взяв участь у святкуванні пам'яті Шевченка, яке відбулось в помешканні одного з київських громадян, де Антонович виголосив промову про значіння шевченкових роковин і про завдання української інтелігенції. Тут познайомився Барвінський з К. Михальчуком, з Т. Рильським та другими старими громадянами ще з 60-х років. На цих зборах було висловлено думку про потребу відновити видання «Правди», як спільного національного органу для українців з Росії та з Австро-Угорщини.**)

Ця думка, за яку особливо гаряче взявся Кониський і яку піддержував Антонович, була зреалізована вже восени того ж 1888 року, коли й почав виходити у Львові місячник «Правда», під керівництвом Кониського і Барвінського.***) В 3-м випуску «Правди» була уміщена стаття Антоновича (під псевдонімом Низенка) «Три національні народні типи». На сторінках «Правди» умістив Антонович ще такі статті: «Історичні байки п. Маріяна Дубецького» під псевдонімом «Пасічник» (1888, II, 110—116 і III, 194—203) і «Лист подорожнього» під псевдонімом «Турист» (1889, в XVII, 478—481). Між ін., в старій «Правді» 1880 р. Антонович умістив

*) «Твори В. Антоновича», т. I, ст. XLI.

***) Ол. Барвінський, Спомини, ч. II, ст. 380.

***) Це було властиво поновлення старої «Правди», яка виходила у Львові в 1867—1880 роках.

статтю «Міністерство графа Д. А. Толстого» за підписом «Д-ж-в». Всі ці статті перевидано в т. I «Творів» Антоновича. У «Правді» містив свої статті й Михальчук. Бажаючи оперти «Правду» й на співробітництві молодших українських діячів, які стояли під впливом ідей Драгоманова, Кониський зробив спробу притягти до участі в «Правді» самого Драгоманова; він предложив йому написати програмову статтю для «Правди» в дусі ідей Кирило-Методіївського братства, обіцяючи, що «Правда» буде органом демократичного й поступового напрямку. Драгоманов справді написав статтю, яка й появилася у першому числі «Правди», але без його підпису, як редакційна. Та скоро Драгоманов порвав із «Правдою», незадоволений з її, як він писав «москалежерства», з її нахилу до компромісу з магнатсько-клерикальними польськими кругами, та за різкі виступи проти галицьких москвофілів: в обвиноваченні москвофілів у нелояльності супроти австрійської держави він вбачав такі ж «доноси», як і в писаннях самих москвофілів проти українців. «Правда» виходила аж до кінця 1894 року.*)

Вона мала підготовити ґрунт для ширшої акції на полі практичної політики в справі польсько-українського порозуміння, відомого в історії під назвою «нової ери». Ідейним творцем цього порозуміння вважають Антоновича, який підготував його переговорами, з одного боку з польськими політиками, які прислали своїх відпоручників до Києва,

*) З українців наддніпрянських писали в «Правді»: І. Праг, М. Комарь, В. Самійленко, Ол. Лотоцький, Т. Зінківський, А. Кримський, С. Єфремов, І. Стешенко, П. Куліш, В. Вовк-Карачевський, С. Липковський, М. Кононенко, І. Руденко та ін. Найбільш писав сам Ол. Кониський.

а з другого — з українськими, через Барвінського й Кониського. В справі польсько-українського порозуміння допомагали Антоновичу його давні приятелі, колишні київські хлопомани, Антон Хаμεць і Алойзій Тележинський. З них перший був тепер послом до Віденського парламенту, а Тележинський мав посаду як інженір залізниці у Львові. Хаμεць піддержував плани Антоновича серед польських кіл, а Тележинський, їздячи по службовим справам до Києва, возив з собою туди й назад листи, які небезпечно було пересилати поштою.*) Переговори у Львові розпочались за посередництвом Антоновича, і в них з польського боку брали участь: Ксаверій Хаμεць, князь Адам Сапіга, Михайло Бобжинський і граф Станіслав Бадені (брат намісника Казимира Бадені); українців представляли головно Ол. Барвінський та сеймовий посол Телішевський.

В основу порозуміння мало бути положене одмовлення українських послів од опозиційної тактики в соймі і од спілки з москвофілами; натомість польська сторона мала поробити певні уступки українцям в обсягу культурно-національного життя: малося на увазі заснування кількох нових українських катедр в львівському університеті, кількох українських гімназій та учительських семінарій і взагалі поширення прав української мови в обсягу публичного життя. 24-го листопада 1890 р. відбулася у галицького намісника графа Казимира Бадені довірочна конференція з президією «Народньої Ради» (проф. Ол. Огоновський, Ол. Барвінський, К. Левицький, послы Мандичевський і Телішевський) і митрополитом Сильвестром Сембратовичем; хоча вона закін-

*) *Ол. Барвінський*, Заснування катедри ст. 3—4.

чилась без якогось приречення з боку намісника та якоїсь угоди*), але другого дня, 25 падолиста, сеймові послы Телішевський і Юліян Романчук виголошили промови в дусі угоди. Романчук заявив, що програмою Русинів-народовців є «признавання самостійности своєї народности і свого язика та особливша дбайливість о свій язик і свою народність; вірність для австрійської держави і пануючої династії; вірність для греко-католицької церкви; поміркований лібералізм і старання о розвій селянства і міщанства». Супроти поляків сказав Романчук: «хочете згоди, то ми до згоди все готові, коли хочете конче борби, ми підіймемо борбу!» Третій посол о. Січинський додав, що народовці хочуть вільного розвитку українського елемента і створення в австрійській Русі такого центру, до якого тягли б українці з Галичини, Буковини, Угорщини й Росії. Намісник Бадені відповів, що в Австрії для української народности являється змога вільного розвитку, але в напрямку згіднім з ідеєю державною, на основі вірности престолу і державі та на засадах сполуки з світом католицьким і західньою цивілізацією. Але ті засади мусять бути ясно висловлені і так само ясно та щиро переводжені в життя, а задля того треба рішуче стрястися і увільнитися від усього, що перешкоджає розвитку української народности на основі чисто австрійській, і боротися з тими, хто з цього погляду допускає якісь суперечности або неясности.***) Ці промови, що формально датують початок «нової ери», зустріли жи-

*) *К. Левицький*, Історія політ. думки галицьких українців, т. I, ст. 238. *Ол. Барвінський*, Зі «Споминів з мого життя», «Хліборобський Шлях», 1933, ч. 11, ст. 5—7.

**) *К. Левицький*, I, ст. 239—240.

вий відгук серед усіх напрямків українського громадянства Галичини, і прояви, як вдоволення, так і різкого невдоволення.

Насамперед розбився одностайний руський сеймовий клуб: москвофіли виступили з його і повели проти політики «нової ери» завзяту боротьбу. Не менш завзято виступили проти неї українські радикали. Але «Народня Рада» заявила свою повну солідарність з Романчуком, а масові віча, скликувані в краю, одобрювали політику Романчука, вбачаючи в ній ясне поставлення української справи в Галичині. Частина українського студентства також пішла з ним.*)

Щоб зменшити якоесь взаємні суперечки між українськими партіями в Галичині стала потрібною знову інтервенція Антоновича. З доручення київської Громади Антонович 9. січня 1891 року (нов. ст.) знову приїхав (у-третє) до Львова. Він привіз з собою лист-адресу до Юл. Романчука від російських українців, що визнавали його політику, конферував з представниками різних партій, стараючись зладити їх взаємне ворогування, переговорював із намісником Казимиром Бадені та деякими польськими політиками, бачився і з представниками москвофілів. Зі Львова поїхав Антонович через Краків та Відень до сербського Білгороду. По дорозі у Відні він конферував з представниками галицьких радикалів у товаристві «Січ».

Ще коли угода тільки підготовлювалася, Антонович і Кониський порушили думку про потребу організації в Галичині українського наукового товариства, яке б сповняло функції Академії Наук. Їх

*) Ibid., ст. 242.

піддержували в цьому М. Лисенко, В. Вовк-Карачевський, Т. Рильський, К. Михальчук, В. Симиренко. Як згадує академік М. Грушевський, «розмови, котрі вели на ці теми з польськими діячами Антонович, Кониський, Михальчук при різних нагодах в 1888—1890-х роках, упевнили їх між іншим в тім, що аби тільки заснувати при котрійсь львівській установі наукове видавництво, академічного типу, та протримати його протягом кількох літ на відповідній висоті, то титул академії прийде трохи не автоматично».*) Отже було постановлено використати для цієї мети «Товариство імени Шевченка» у Львові, реорганізувавши його в наукове. Це товариство було засноване ще в 1873 році за почином українців наддніпрянських і, щоб дати йому матеріяльну основу, за гроші, пожертвовані відомою українською патріоткою Єлисаветою з Скоропадських Милорадовичевою, було закуплено для його друкарню. Але товариство не виявило помітної діяльності, обмежуючись тільки видаванням літературного двохтижневика «Зоря» та вряди-годи якоїсь окремої книжки. З ініціятиви Антоновича й Кониського на загальних зборах товариства 19. квітня 1890 р. було піднесено думку про потребу перетворення товариства в наукове, але тільки в 1892 році переведено було цю думку в життя, коли львівське Намісництво затвердило новий статут Наукового Товариства імени Шевченка. Весною 1893 р. відбулись перші загальні збори реформованого товариства, і головою його вибрано Ол. Барвінського.

Ще раніш, ніж товариство перетворилось в наукове, було видано в 1892 році перший том його

*) «Україна», 1925, кн. 1—2, ст. 212.

«Записок», при матеріальній допомозі Т. Рильського й В. Смирєнка, зложений при діяльній участі Антоновича, хоч він сам і не дав до його якоїсь власної статті.*)

В число пунктів «угоди» 1890 р. було вставлено, між іншим, заснування при львівському університеті катедри української історії з українською викладовою мовою. Думка про заснування цієї катедри зустріла повне співчуття з боку тих поляків, з якими українці вели переговори. Дуже прихильно поставився до неї князь Адам Сапіга, котрий мав великі зв'язки в австрійських урядових колах. На нарадах польсько-українського гурта у Львові, на які являвся і кн. Сапіга, було постановлено закликати на нову катедру самого Антоновича з Києва.**)

Коли в 1891 році послом до парламенту був вибраний Ол. Барвінський, він дуже енергійно взявся за справу катедри української історії. Весною 1892 р. австрійський цісарь підписав постанову про заснування такої катедри. Тоді почалися переговори про покликання на неї Антоновича вже цілком в конкретній формі. Антонович довго вагався, чи прийняти пропозицію, нарешті написав до Львова весною 1893 р. на ім'я пр. Ом. Огоновського, що з огляду на свої родинні відносини й на свій вік не може зайняти катедри історії України у львівському університеті і що на своє місце рекомендує свого бувшого учня, магістра історії Михайла Грушевського.***)

Та у Львові не губили надії умовити Антоновича. В кінці 1893 р. Барвінський поїхав до Києва. Тут, в хаті Кониського, в присутності Антоновича й

*) «Україна», 1925, кн. 1—2, ст. 212—213.

**) *Барвінський*, Заснування катедри, ст. 4.

***) Ол. Барвінський, Заснування катедри, ст. 9.

Грушевського було основно обговорено цілу справу. Антонович вказав на те, що на новій кафедрі треба б йому попрацювати з десять літ, щоб привчити академічну молодь, яка гаїть час на всякі суспільно-політичні теорії й розумовання, до поважної наукової праці. А до того в пізнім віці і по довголітній тяжкій роботі він не почував у собі настільки сили, щоб сповнити таке важне й трудне завдання.*) Так і не вдалось нахилити Антоновича, щоб згодився переїхати до Львова на нову кафедру. І Барвінський повернувся до Львова з кандидатурою Мих. Грушевського, котрий незабаром потому, 21 квітня 1894 року, був іменованій звичайним професором української історії у львівському університеті.

Те, що Антонович одмовлявся своїм віком і втомою, мало свою рацію. Йому вже справді пішов сьомий десяток літ, він почав усе частіше й частіше слабувати, а до того й невсипуща наукова й громадська праця проходила в умовах, котрі не дуже корисно одбивались на його здоровлі й на самопочутті. Він увесь час перебував на підозрінні у поліції й раз-у-раз мав неприємности то з адміністрацією, то в університеті. Він завжди був оточений шпигами, які чатували біля його будинку і заглядали у вікна. Київська адміністрація була певна, що хата Антоновича є гніздом і корнем усього українського руху, і генерал-губернатор Чертков (був на цій посаді в 1877—1881 роках) одного разу отверто висловився: «украинскій вопросъ окончится только тогда, когда я съ корнемъ уничтожу эту хибарку (хатку) на углу Кузнечной и Жилианской улицъ» —

*) Ibidem, ст. 13.

натякаючи на будиночок Антоновича.*) Реакційна російська преса у Києві раз-у-раз робила натяки щодо його політичної неблагонадійности, а москвофільські газети в Галичині друкували просто доноси на його. Так само й реакційна професура в університеті робила йому різні прикrostи й старалась позбутись його з числа членів професорської колегії. Про один такий випадок, який трохи не коштував Антоновичу посади, коли його одноіменник проф. А. Антонович надрукував випадково дорученого йому листа з Галичини замість Володимиру Боніфатієвичу, ми вже говорили вище. Трохи раніше перед тим, в 1884 році, коли в Київському університеті вибухли студентські розрухи й університет було зачинено на кілька місяців, дехто з професорів хотів приплутати до цієї історії Антоновича, хоч його тоді і в Києві не було, як відбувалися студентські демонстрації: він перебував тоді в Одесі та Криму. В листі до Багалія Антонович пише, що «почував круг себе зусилля так або інакше примазати його до цієї історії.**») Йому доводилося уживати всього свого розуму, такту й особливо — надзвичайної обережності, щоб уберегти себе серед різних небезпек. Тому-то несправедливими здаються нам докори Драгоманова на адресу Антоновича в «боягузстві», в надмірній полохливості, які читаємо в його листуванні з Франком.***) Це не була полохливість, а це була неминуча в тодішніх обставинах обережність, щоб не губити безпотрібно себе й цілу справу. Трохи легше

*) С. Глушко, Спомини Ір. Вол. Антонович про М. П. Драгоманова. «Україна», 1926, кн. IV, ст. 122.

***) Науковий Збірник Харківської наук.-дослід. катедри, ч. 2—3, Харків, 1926, ст. 132.

***) Листи до Франка, ч. I, ст. 226; ч. II, 84—85.

мусів почувати себе Антонович, коли генерал-губернатором у Києві настав М. І. Драгомиров (1898—1903), українець з Конотопського повіту на Чернігівщині, який дуже поважав Антоновича, бував у його в хаті (приятелював він також і з П. І. Житецьким) і заступався за його перед жандармами.*)

Всі ці неприємности, певна річ, не могли не одбиватися на настрою Антоновича та й на його здоровлі. Урядові репресії проти українського руху, які вбивали всякі прояви національного життя, байдужість широких кругів українського громадянства до своєї національності, занепад культури в народі, дуже слабкий розвиток української національної течії — все це знеохочувало старого діяча й настроювало його на трохи песимістичний лад.

Та все-таки він не кидав громадської діяльності і навіть знаходив час для приватних викладів з історії козаччини, які відбувалися потаємно на приватних

*) Відносини Драгомирова до Антоновича добре характеризує цей анекдотичний випадок, про який оповідає у своїх опомінах, з слів самого Антоновича, М. В. Стороженко: сидів якось Антонович у своїм кабінеті, коли чує, що хтось до його добивається, а Варвара Івановна не пускає; він вийшов сам у сіни і побачив — стоїть на порозі чистенько одягнутий незнайомий чоловік, побачив Антоновича і каже: «я маю до Вас, пане професоре, діло, дуже пильне». Пустив його Антонович до себе в кабінет. «Я, каже, жандармський філер (шпиг), то мене мають викинути з служби за те, що, мовляв, нехтую своїми обов'язками, а в мене жінка, діти... Дозвольте заявити про Вас, що до Вас ходять якісь непевні люде, Вам за це нічого не буде, а я залишусь на службі». Антонович дозволив. Коли ось зустрівся він з Драгомировим, і той йому каже: «Ну, й наробили Ви клопоту жандармам! Донесено їм, що до Вас ходять якісь непевні люде. Жандарми до мене, щоб я дав дозвіл Вас розпитати, а я кажу — сам розпитаю. Одже я Вас про це повідомляю, щоб Ви знали, що робити, бо жандарми липнуть як смола».

помешканнях перед невеликим числом вибраних слухачів. Про такі виклади в роках 1889—1890 оповідає їх слухач Ол. Гн. Лотоцький. Ці виклади відбувались спершу в помешканні В. Н. Вовка-Карачевського, а пізніше в помешканні одної мійської школи (по обіді, коли школярі розходилися), де учителькою була дружина українського поета М. С. Кононенка. Молодих слухачів дуже захоплювали ті соціально-економічні та політичні підклади народніх українських рухів, які виразно перед ними викривав лектор. Хоч виклади не визначалися зовнішніми ефектами, але «вони робили велике вражіння на слухачів надхненням творчости, що світилися з слів та навіть з обличчя лектора, осяяного внутрішньою працею творчої думки».*)

*) О. Лотоцький, Сторінки минулого, Варшава 1932, ст. 169.

V.

Антонович помалу одходить од активної участі в громадськiм життi. Останнi виступи: Археологичний з'їзд 1899 р. i заложення Загальної Української Організації. Послiднi роки життя i смерть. Антонович як людина i як громадський Дiяч.

Академік М. Грушевський каже, що вже з другої половини 1880-х років помітно було в Антоновича «виразні прикмети вичерпання і втоми» і вважав це за наслідок надзвичайно енергичної, кипучої діяльності попередніх десятиліть, а також певних розчарувань в сфері громадського життя.*) А з половини 90-х рр. Антонович помалу одходить од активної участі в політичних справах і все більше закопується в науку, і то не в історію, яка мусіла болюче порушувати струни його душі, а в більш далеку від життя археологію. Він розкопує могили, досліджує здобутки своїх розкопок — кістки та черепки, працює над нумізматикою, може бути, шукаючи серед цих занять спочинку від «злоби дня». В його курсі української історії, який він читав у себе в хаті приватно для української громади, в 1895—96 академічному році, брешуть певні песимістичні ноти, коли він говорить про будучність української національності. Хоч як був Антонович стриманий і не любив скаржитись та нарікати, але від початку 90-х років у його листуванні, наприклад, з проф. Д.

*) Записки Укр. Наук. Т-ва у Києві, кн. III, ст. 9—10.

Багалієм, його колишнім учнем, раз-у-раз почуваються сумні нотки. Вже в листі від 2. XI. 1887 він признається, що протягом цього року він мав «дуже багато і дуже болючих неприємностей» і що через те його «робоча енергія впала».*) Проходить кілька років, і ось в листі до того самого кореспондента від 16 вересня 1894 р. Антонович пише, що почуває значний упадок здоровля та енергії, хоч і знаходить це натуральним з огляду на свій вік. Він мріє про те, щоб оселитись на довший час десь у теплих сторонах.**) 27 грудня 1896 р. він пише, що почуває повний упадок сил і їде до Італії, бо на місці, здається йому, він зими не витримає. А від 26 травня 1902 р. повідомляє Багалія, що два роки з чимсь він прохорував і тільки з великим трудом «пощастило відтягти сумний кінець».***)

Але при всім тім Антонович не кидав ані громадської, ані наукової праці, аж доки здоровля не попсувалося зовсім. В 1899 році мав відбутися у Києві археологічний з'їзд (9-й з черги в цілій Росії і 2-й у Києві). Антонович знов, як колись, узяв гарячу участь в його підготовленні. На цей з'їзд були запрошені й українські вчені з Галичини, члени Наукового Товариства імени Шевченка. Вони наготовили багато рефератів але незадовго перед з'їздом виявилось, що через інтриги ворогів українства, читання докладів українською мовою не буде допущене на зїзді. Тоді члени Наукового Товариства відмовились узяти участь в з'їзді, а наготовлені реферати

*) Науковий Збірник Харківської Науково-Дослідної катедри, ст. 133.

**) Ibidem, ст. 138.

***) Ibidem, ст. 139.

видали в двох томах Записок Наукового Товариства імени Шевченка. Вся ця історія була дуже прикра для Антоновича. Біля справи недопущення української мови на з'їзді розгорілася полеміка. З одного боку виступив з дуже різкими нападами проти української мови й проти українського руху професор Київського університету Т. Флоринський на сторінках газети «Кієвлянинъ»; українці відповідали в «Кієвській Старині». Антонович виступив з статтею «Къ вопросу о галицко-русской литературѣ» (Кієв. Ст., 1900, кн. III, ст. 396—423). Спокійно і річево збив він тут усі докази й аргументи Флоринського про ніби-то штучність і непотрібність творення української літературної мови й доводив, що коли українці в Росії могли б сяк-так обійтися російською мовою, як мовою письменства і науки, то для українців у Галичині розвиток української мови й уживання її як органу літератури і науки єсть питанням їх існування як окремої нації; зрікаючись своєї мови й приймаючи російську, як то їм радив Флоринський, галицькі українці тим самим тільки допомогли би полонізації свого народу.

В половині 90-х років Антонович помирився з Старою Київською Громадою й повернувся до неї знову. Тільки, видно, виключно «культурницький» напрям, який мала робота Громади, не міг тепер цілком його задовольнити, і от ми бачим, як Антонович разом з невтомним Кониським задумують заснувати всеукраїнську загальну організацію, яка б обєднала в собі усіх свідомих і активних українців, порозкиданих по всьому простору російської держави. В 1897 році відбувся установчий з'їзд цієї Організації в Києві. на якому Антоновича, Житецького й

Лисенка було вибрано за почесних членів.*) Розуміється, організація була строго таємною і мала на меті підняти інтерес до політичних справ серед українського громадянства. Збори організації дуже часто відбувались в помешканні Антоновича. Матеріальні кошти Загальної Української Організації складались головню з жертв В. Ф. Симиренка, що виплачував до каси Організації через Антоновича по дві тисячі карбованців річно. До Загальної Організації прилучилась 1901 р. і Київська Стара Громада.***) Сама Організація проіснувала до 1904 р., коли перетворилася в Українську Демократичну Партію.

В 1904 році, коли почався по цілій Росії революційний рух і коли українці, користуючися з загального оживлення виступили з своїми домаганнями на полі культурно-просвітної діяльності, Рада Української Демократичної Партії упросила Антоновича, зовсім хворого, взяти на себе працю по зложенню записки про потребу скасувати цензурні обмеження над українським словом. Скласти цю записку офіційно доручив Антоновичу Історично-філологічний факультет Київського Університету, як відповідь на запитання Комітету Міністрів, з яким цей Комітет звернувся як до Київського, так і до Харківського університетів. Ця записка й була представлена до Комітету Міністрів***), одночасно з запискою від Харківського Університету, зложеною проф. Миколою Сумцовим.

Революція 1905 року принесла певні полегкості для українського слова в Росії. Появилася україн-

*) Є. Чикаленко, Спогади, ч. 2, Львів, 1925, ст. 37—38.

**) Є. Чикаленко, Спогади, ч. 2, Львів, 1925, ст. 113.

***) Надруковано цю записку в «Записках Україн. Наук. Т-ва» в Києві, т. III, К. 1909, ст. 33—39.

ська преса, почали засновуватись «Просвіти» й громадські українські клуби, дуже оживилось видавництво книжок. Антонович пильно стежив за розвитком української преси й нових культурно-просвітних українських інституцій, хоч сам був примушений через хворобу й неміч по цілим місяцям сидіти, не виходячи, в хаті. Коли в 1907 році, редактор «України» (колишньої «Кіевскої Старини») В. П. Науменко виступив з проектом заснування «Українського Наукового Товариства» у Києві, Антонович був одним з чотирьох учених, що як фундатори підписали статут Товариства: В. Антонович, П. Житецький, Ів. Лучицький і В. Науменко. Є. Х. Чикаленко в своїх спогадах оповідає, з яким інтересом та співчуттям ставився Антонович до першої щоденної газети українською мовою в Києві, до «Громадської Думки», і як старався допомогти їй — вже тоді як був зовсім хворий і не міг вийти з хати, щоб самому поїхати до декого з громадян, щоб піддержати інтереси газети.*) Це було в кінці 1906 р.

Антонович доживав свої останні дні. З осені до кінця весни сидів він закупорений в своїй хаті, а на літо його вивозили на південь, здебільшого в Крим. Цим піддержувалось його існування. Весною 1908 року дехто з громадян умовив старого діяча, щоб він почав диктувати свої спомини, бо писати самому було вже тяжко. Автор цієї книжки почав ходити до його і записувати під його диктат спомини про давні часи, про заснування старої Київської Громади. Але не багато було записано з тих споминів. Маленька перестуда при переміні погоди

*) Чикаленко, Спогади, ч. III, ст. 113—115.

весною, і за три дні Антоновича не стало: 8. березня 1908 року він упокоївся на віки.

Другого дня український Київ ховав свого великого ученого й громадського діяча на Байковому кладовищі, там, де спочили його товариші й співробітники: П. Житецький та Ол. Кониський.

Перше ніж перейти до огляду наукової праці Антоновича й до загальної оцінки його діяльності, як ученого й громадського діяча, годиться сказати кілька слів про Антоновича, як про людину, — яким він виявляв себе у відносинах до людей. Антонович відзначався перш за все дуже високим інтелектом; це одностайно визнають усі, хто знав його ближче, хто стикався з ним на громадській роботі і мав змогу його обсервувати. В парі з глибоким і ясним розумом стояла в його надзвичайно широка освіта, так що Драгоманов, навіть тоді, коли дуже критично ставився до Антоновича, називав його справжнім і найбільшим європейцем серед київських українців — похвала не аби-яка в устах такого строгого судді, як Драгоманов. Але до розуму й освіти треба додати ще й третю рису, яка позначала Антоновича: його високий моральний рівень, та глибока етичність, що була основним принципом його життя і мірилом діяльності, яке він перш за все прикладав до себе самого, як влучно висловився академік С. Єфремов «перед судом власної совісти» — оце зміст усього життя нашого славного вченого і громадянина.*) Поставивши собі раз на все, як мету свого життя, працю на добро українського народу, він увесь свій вік неухильно йшов до тієї мети і на службу їй віддав усі свої сили і весь свій хист.

*) С. Єфремов, Перед судом власної совісти, ст. 13.

Тому то свідомість виконаного обов'язку наповнювала його при кінці життя ясним і спокійним настроєм, згідно євангельському заповіту: «течение жизни скончавъ, вѣру соблюдохъ». І він це висловив, між іншим, в листі, писаним уже незадовго до смерті до товариша молодих літ Антонія Мйодушевського (в 1903 році): «дуже хутко напевно буде кінець моїй життєвій кар'єрі, саме час на рахунок совісти sine ira et studio. Усі мої помилки бачу тепер ясніше й докладніше ніж коли небудь; проте, не входячи в деталі, в основних питаннях, думаю, що не помилявся і, коли б довелось мені життя зачинати на ново, то не вагаючись вибрав би ті самі принципи, бо при найсуворішій критиці, скільки можу судити, не розминувся ні з логікою, ані з почуттям справедливості... Що ж до того, який присуд буде винесено про мою діяльність, то це для мене зовсім байдуже. Скоро маю од власної совісти розгрішення, то що про мене думають — мені байдужісінько».*)

Товариш і приятель Антоновича — Житецький каже, що він «як організатор визначався великим хистом збирати коло себе людей і заражати їх своїм настроєм».**) Що визначався Антонович енергією й витревалістю в досягненні намічених ним собі планів, про це свідчить найкраще величезна, виконана ним при найтрудніших умовах праця. Але при всім тім боввою натурою він не був, як справедливо зауважує академік М. Грушевський, навіть в добі найбільшого розцвіту своїх сил і енергії. «Незвичайно делікатний і вражливий по натурі, він не

*) Записки (львівські), т. 89, ст. 151.

***) С. Єфремов, Житецький про Антоновича, «Рада», 1912, № 55.

мав в собі того всепалючого вогню, який змушує людину перемагати найприкріші для неї обставини й перешкоди в своїм служенню провідній ідеї свого життя. Всяка стріча з «улицею» викликала в нім необорну, фізичну відразу; боротьба, полеміка, конфлікти були органічно йому противні. Він ішов як античний філософ серед галасу життя, обмінюючися інтимними замітками з близькими людьми, що оточували його. Глухі часи старого режиму з їх неприхильними для всякого щирого, відкритого виявлення неофіціальних гадок обставинами з свого боку ще причинялися до сеї природженої замкнутости натури перед широкими кругами».*) Той же академік Грушевський зазначає, що Антонович, «як глибоко переконаний еволюціоніст, не вірив не тільки в успішність революційної тактики, а і взагалі в можливість різких скоків, перемін, і міряв перспективи поступу суспільного і національного довгими віками, не піддаючися оптимістичним надіям навіть найбільше злудливих моментів нашого життя».**) Одже тому, мабуть, не маючи нахилу просто з своєї вдачі до голосних виступів і до того специфічного галасу, що неодмінно йде в парі з ними, він може найкраще почував себе в невидній атмосфері товариської конспіративної роботи — і тут справді виявляв великий організаторський талант та вміння єднати людей біля себе. Тут якраз ставав у пригоді і той надзвичайний хист його: не ставити питання різко, обламувати гострі ріжки, доводити до згоди й порозуміння, — за який йому дорікали іноді опортунізмом. В суті був це не опортунізм, що хилиться, куди вітер віє, а високий ступінь

*) Записки Укр. Наук. Т-ва у Києві, т. III, 1909, ст. 6.

***) Записки Укр. Наук. Т-ва у Києві, т. III, 1909, ст. 11.

культури, що завсіди опірається на признання чужого права, на широку терпимість до чужої думки, і шукає прийняттого до обох боків виходу в конфліктах. Антонович знаходив у собі, коли треба було, силу і волю йти проти води, умів бути твердим і непохитним.*)

Як особливо притаманну йому рису, люде, що близько знали Антоновича, підкреслюють, що він умів приваблювати до себе людей, впливаючи на їх немов якимись непереможними чарами, що вабили до себе. Житецький називає Антоновича «заразительним» чоловіком, що «якось мимоволі притягав до себе людей і переймав їх своїми думками.**») Ще яскравіше говорить про це Михальчук, оповідаючи про сцену своєї першої з ним стрічі (див. про це вище, ст. 24-та).***)

Так само загально звісні скромність і простота Антоновича, що породили велику силу анекдотів. Дуже скромно убраний, він любив поратись в садочку біля свого будинку, і люде, що приходили до його по справі або з візитою, часто приймали його за слугу, або за сторожа. Ось, як, наприклад, оповідає про свою першу зустріч з ним Є. Х. Чика-

*) С. Єфремов, ст. 12—13.

***) «Рада», 1912, № 59.

****) Оповідати про те, як Антонович гостював літом 1888 р. в с. Кручі на Переяславщині в його батьків і робив там розкопки, М. В. Стороженко каже, що з Антоновича «гість був дуже приємний. Такий спокійний, приятний, коректний, невтомний, на все згідний, чи йти куди на гулянку, чи купатись в Удаю, що він особливо любив, чи то слухати українських пісень, що співав Ор. Ів. (Левницький), або мові гри на клавіру, чи то розмовляти, чи у карти грати. Усе він робив охоче, з веселою усмішкою, та з приказками. На їжу та на випивку він був не дуже ласий, одначе у гурті не відмовлявся, хоча й було йому те байдуже».

ленко у своїх спогадах: «ми подзвонили, каже він (діялось це у вересні 1881 р., коли Чикаленко, скінчивши реальну школу в Єлисаветі, приїхав до Києва, разом з одним товаришем, щоб за допомогою В. Антоновича й М. Лисенка спробувати вступити до університету), на парадному ході з Жиллянської, але даремно прождавши якийсь час і не рішаючись дзвонити вдруге, зайшли з Кузнечної вулиці в ворота. В дворі, у садочку ми побачили невеликого чоловіка з заступом (рискалем) в руках, який мені дуже нагадав наших холмських селян-уніятів, так званих «упорствующих», яких засиляли через Єлисаветград на Кавказ за небажання перейти на православіє — довге волосся, голена борода і маленькі, підстрижені вуса. Ми певні були, що то двірник, і спитали в нього — чи вдома пан професор Антонович і чи можна його бачити? Він відповів, що вдома і що він зараз впустить нас від Жиллянської вулиці. Яке ж було наше здивовання та ніяковість, коли цей двірник, впустивши нас у велику залю, всю завішану гетьманськими портретами, і попросивши сісти, сказав: я до ваших послуг, Антонович». І таких випадків траплялось дуже багато. Той же Чикаленко переказує відоме оповідання про те, як один професор, відомий лікар, до якого прийшов Антонович за порадою, не будучи перед тим з ним знайомий, прийняв його за якогось ремісника і балакав з ним на «ти», а потім був дуже сконфужений, коли довідався, з ким має діло. Можна думати, як про це каже й Чикаленко, що Антоновичу подобалось ставити людей в ніякове становище, що він цим способом немов хтів їх поучити, що зо всіма треба поводитись чемно, не вважаючи на одягу або стан того, з ким говориш.

VI.

Українська історіографія перед Антоновичем. Київська Археографічна Комісія. Розвідки Антоновича з історії Київщини. Монографії з історії Литви, козащини, гайдамацьких рухів, з історії української шляхти, селянства, міщанства й православної церкви.

Наукове дослідження української історії почалося за-довго перед Антоновичем. Вже в кінці XVIII в. деякі українські патріоти, розуміючи, яку вагу для національного почуття має дослідження рідної старовини, захожувалися коло збирання пам'яток цієї старовини, таких як літописи, гетьманські універсали, договори, політичні умови і т. д. Такий був, наприклад, *Адріян Чена*, роменець родом: він свідомо збирав архівні матеріали для української історії й дуже охоче ділився своїми матеріалами з тими людьми, які збирались писати українську історію, як, наприклад, з Яковом Марковичем та Василем Полетикою (сином Григорія Полетики, що про його думають, що то він написав патріотичну «Історію Русовъ»). На початку XIX століття бачимо скільки спроб написати систематичну історію України. Серед цих спроб найважливішою була «Історія Малої Росії» (1822, 1830 і 1842 рр.) *Дмитра Бантиша-Каменського* (1788—1850); автор її вперше використав документи, що переховувались у Москві, в архівах російських міністерств, та на Вкраїні по урядових установах, де зберіглися рештки архівів колишніх державних установ Гетьманщини. Одначе

історія Бантиша-Каменського мало задовольнила тодішнє українське громадянство: вона здавалася занадто «сухою» та ще й дуже одгонила казенним російським патріотизмом. Тому то більший успіх мала «Історія Малороссіи» (1842—43) *Миколи Маркевича* (1804—1860), хоч вона була нічим іншим, як переробкою старої «Історіи Русовъ», тоді ще недрукованої, з додатком документів. Живий художній виклад та патріотичне одушевлення козацькими подвигами припали до смаку українській публиці, й «Історія Малороссіи» читалася залюбки.

Але вже в ті часи серйозним дослідникам української минувшини ставало ясно, що взагалі правдиво й повно освітити історію України не можна, не зібравши попереду й не перевіривши критично джерел до тої історії. Більша частина українських літописів, записок, урядових актів, залишалася невиданою й мало навіть відомою. Тому то дуже прислужився перед українською історією професор Московського університету *Йосип Бодянський* (1808—1877), що почав видавати у редактованих ним «Чтеніяхъ Общества исторіи и древностей російскихъ» при московському університеті пам'ятники до української історії. Він видав «Історію Русовъ», літопис Самовидця, цілий ряд інших українських літописів і записок з XVIII ст., багато документів, листів та ін. матеріялу. Деякі любителі української старовини повидавали пам'ятники й джерела до української історії на власний кошт, як, наприклад *М. Судієнко* або *Ол. Маркович*. Професор київського університету *Мих. Максимович* (1805—1873), розуміючи, що іще не наспіла пора писати систематичну й повну історію України згідно вимогам нової науки, обробляв окремі моменти української історії й

критично досліджував джерела для неї. Цим він, як сам казав, «обробляв окремі цеглини для майбутнього будинку української історії».

Та хоч і розуміли вже в 40-х роках ХІХ ст. велике значіння архівного матеріялу для історії, однак не менше як що не більше ваги надавали тоді пам'яткам усної народньої словесности, вважаючи їх також за джерела до історії. В цих пам'ятках шукали вияву «духа» певної історичної доби і думали, що народня пісня або дума далеко живіше виявляє цей дух, ніж «сухі» літописи або документи. Це були часи захоплення етнографією, коли саму історію уважали за свого рода історичну етнографію; найбільш яскравим представником такого напрямку, звісного під назвою етнографічного методу, явився славнозвісний український історик *Микола Костомаров* (1817 — 1885), що володів надзвичайним художнім таланом. Його перша велика монографія «Богдан Хмельницький» (1857), де він ставить народні думи, як джерела, на рівні з літописами або документами, з теперішнього нашого погляду уявляє собою скоріше історичний роман, ніж наукову працю. Вже згодом узявся Костомаров за опублікування актів до історії лівобережної України, і на підставі цих актів писав свої дальші монографії і переробив свою прежню працю про Богдана Хмельницького.

Всіх українських істориків, починаючи од Бантиша-Каменського, цікавила найбільше козацька Україна, себ-то Гетьманщина. Правобережна Україна притягала до себе менше уваги — лиш доти, доки там існувала козаччина до кінця ХVІІ віку. Тимчасом архівного матеріялу до історії правобережжя, особливо до історії внутрішнього, соціально-еконо-

мічного життя збереглося дуже багато, як по архівах державних установ, так і в приватних руках. Перший звернув увагу на потребу збирання й дослідження цих матеріалів російський уряд, і то з своїх особливих мотивів. Як ми бачили з біографії Антоновича, правобережна Україна й під Росією жила вповні під польськими культурними впливами. Освіта тут була польська, школи були польські, мова панувала польська. Навіть нижче православне духовенство уживало між собою польської мови, яко мови «панської», мови просвіти й культури. Й поляки, спираючись на факт історичного володіння деякий час правобережною Україною й на свою культурну гегемонію в ній дивилися на правобережні українські землі, як на частину історичної Польщі; на ці землі вони й заявили свої претензії підчас повстання 1830—31 років. Приборкавши це повстання, російський уряд енергійно заходився ослаблювати польське панування на правобережній Україні; було позачинювано польські школи, скасовувано католицькі монастирі, скасовано й саму церковну унію, що служила на правобережжю лиш знаряддям польцизні. Щоб обґрунтувати новий напрям своєї політики, уряд російський проголосив, що це землі «искони русскія», що вони були лиш тимчасово в польських руках, але населення в них «русские», і «руска» культура та православіє панували тут задовго перед приходом поляків, та тільки силоміць вони були змушені уступити своє місце польцизні й латинству. Щоб довести це все науково перед широким світом, було засновано 1843 року в Києві «Временную Комиссію для разбора древнихъ актовъ» при канцелярії Київського, Волинського й Подільського генерал-губернатора.

Комісія мала завданням зосередити у себе архівні збірки з усієї правобережної України й видавати важніші документи та пам'ятки, які б доводили, що цей край є «искони рускій» та що політика обрусіння має своє історичне виправдання, бо вона, мовляв, повертає краєві його давнє обличчя, стерте польським пануванням. При комісії засновано й «Центральний Архів», куди звожено акти з усіх державних і громадських установ, з монастирів і з приватних збірок.

Хоча заснована і з офіційальною російською метою, Комісія (з «временної», себ-то тимчасової, вона обернулася в постійну і проіснувала аж до 1918 р.) зробилася поважною науковою інституцією і віддала великі послуги українській історіографії. Сталось так, що Комісія зразу ж опинилася в руках українців, які з любов'ю досліджували пам'ятники рідної старовини і під офіційальною покришкою і, часом, з передмовами в офіційальнім дусі, пустили в світ велику силу актового матеріялу до історії правобережжя і взагалі цілої України. Серед головних діячів Комісії вже на самих її початках бачимо М. Судівка, М. Максимовича, Н. Рігельмана, О. Самчевського; співробітниками її були Т. Шевченко і П. Куліш. Комісія в перший же десяток літ свого існування видала літопис С. Величка, літопис Гр. Грабянки, 4 томи «Пам'ятників», де надруковано було багато дорогоцінних матеріялів до історії Хмельниччини. В кінці 50-х років голова Комісії професор *Микола Іванишів* виробив програму видавництва під титулом «Архивъ Юго-Западной Росіи», поділеного на кілька серій, або «частин». 1-ша частина мала бути присвячена виданню актів до історії церкви на західньо-українських землях; 2-га

— історії шляхетського стану; 3-тя — історії козащини та гайдамаччини; 4-та — походженню шляхетських родів на західній Україні (малося доводити, що всі ці роди були українського походження); 5-та — міщанству; 6-та селянству; 7-ма історії заселення краю і 8-ма — історії станової організації, внутрішнього побуту й адміністраційної управи. Кожна частина складалася з необмеженого числа томів, в яких мали друкуватися важніші акти, попереджені науковими розправами на основі цих актів.

Такий був план, вироблений Іванишевим і ним же започаткований. Але заслуга організації роботи на широку скалю і здійснення її в усіх напрямках, намічених програмою, належить учню Іванишева й його наступникові — Володимирі Антоновичу. Він, займаючи з 1863 по 1880 р. посаду головного редактора Комісії, зробився душею її праці й витворив біля неї науковий осередок, зробивши її справжнім огнищем наукової роботи над дослідженням української історії, не вважаючи на її офіційальний російський титул і російську зовнішню форму. Значна частина наукової діяльності Антоновича, можна сказати — ціла перша її половина — тісно зв'язана з Комісією, у виданнях котрої появилися перші й найбільш талановиті монографії Антоновича.

Та коли Археографічна Комісія з її Центральним Архівом дала Антоновичу невичерпане джерело для студій над українським минулим і змогу публікувати ці студії, то з другого боку вона до певної міри обмежила його у виборі тем, кладучи наперед уложені рямки свого видавничого програму: ми бачимо, що історичні праці Антоновича стосуються переважно правобережної України і то головно часів її

перебування під польською владою. В меншій мірі стосуються вони часів княжої й литовської доби; що ж стосується часів перебування України під Москвою і спеціально історії Гетьманщини, то ці часи лежать майже цілком поза обсягом студій Антоновича. Він торкається їх лише у своїх нечисленних загальних курсах та етюдах. Можна сказати з певністю, що круг історичних інтересів Антоновича припадав якраз на українсько-польські відносини в минулому, на ті форми соціально-економічного життя й взагалі історичного процесу, які витворювалися від співжиття цих двох народів у державі, витвореній польським народом.

Коли з 1871 року почалася професорська діяльність Антоновича в київському університеті, то між ним та проф. В. Іконніковим, що також займав катедру «русскої» історії, зроблено розмежування ділянок як викладів, так і наукових дослідів: періоди московський та імператорський в історії Росії припали Іконнікову, а початковий період в історії Руси й західньо-руську (властиво українську) історію взяв Антонович. Одже й університетські виклади, як і праця в Археографічній Комісії, наперед означили ті рямці, в яких більш-менш і відбувалася його науково-дослідча праця протягом майже цілого півстоліття.

Щоб ясніше собі уявити обшир наукової праці Антоновича на полі української історії й унагляднити собі здобутки тієї праці, найкраще буде оглянути важніші твори Антоновича з обсягу тих періодів українського минулого, яким він головню присвятив увагу. Хоч може від того потерпить образ послідовного розвитку праці Антоновича — як вона розвивалася в хронологічному порядку, але за те

легше буде представити, що саме він вніс до скарбниці наукового дослідження української старовини.

Княжа доба нашої історії, видно, не притягала до себе особливої уваги Антоновича, хоч він і читав постійно в університеті курс про до-монгольський період. За виїмком кількох невеликих розвідок з поля історичної географії: про «Змієві вали» на Київщині, про літописні городи Шумськ та Пересопницю, про деякі спірні питання з топографії старого князівського Києва, маємо тільки одну ширшого масштабу працю, а саме два нариси про Київ за часів передхристиянських і княжих. Ці нариси були спершу прочитані як публичні лекції від Товариства Нестора-Літописця, а потім були видані окремою книжкою під титулом: *Публичныя лекціи по геологii и исторii Киева, читанныя профессорами П. Я. Армашевскимъ и В. Б. Антоновичемъ*, Київъ, 1897, ст. 87 + карта, 16°. В першій відчиті дає Антонович історію Києва від перших слідів людського життя в ньому, від палеолітичної доби; першу історичну згадку про Київ добачає він в словах готського історика Йордана про велику готську державу над Дніпром IV віку по Р. Хр. і в згадках скандинавських саг про Danparstad — «Дніпровий город». За часів панування Гунів у V ст. Антонович добачає Київ у назві Hunnivaг. Докладніше говорить він про слов'янські часи, коли можна вже оперувати численнішим і певнішим матеріалом (з відомостей чужих подорожніх і з розкопок). Антонович був противником т. зв. норманської чи варяжської теорії походження Русі і в слові Русь бачив назву одного з слов'янських племен — Полян. Збираючи до купи всі звістки і вказівки, дає Антонович топографічний опис Києва за княжих часів.

У другому відчиті дає Антонович характеристику політичної ролі Києва в житті руських племен від Володимира Великого аж до литовського завоювання (до другої пол. XIV в.) і коротку його історію за цей час. За добу найвищого політичного і культурного розцвіту Києва вважає він XI століття; за причину упадку Києва в XII в. вважає він помилкову політику князів, які, щоб підкопати надмірний вплив дружини, почали роздавати землі в управу своїм синам і цим причинились до занепаду самої державної ідеї, а також і економічні обставини: кочовники перерізали південні шляхи, ростово-суздальське князівство перехопило балтійський шлях на Волгу, а галицьке князівство забрало в свої руки всю торгівлю з заходом.

Не з усіма поглядами Антоновича історична наука погоджується, а проте вона й досі рахується з ними, і невелика, ніби популярна книжечка з відчитами Антоновича й досі згадується в спеціальних наукових монографіях; хоч висновки самого Антоновича й не приймаються в цілості, але вони примушують уважно над собою зупинятися і служать вихідними точками для нових розслідувань.

Далеко більше присвятив наш учений своїй праці часам литовським. Передовсім він подав основну працю про сформування Великого Князівства Литовського. як докторську дисертацію, надруковану в «Кіевскихъ Университетскихъ Извѣстіяхъ» 1877—1878 рр. під назвою *«Очеркъ исторіи великаго княжества литовскаго до смерти в. кн. Ольгерда»*. (Пізніше ця розвідка вийшла до 1-го тому «Монографій» Антоновича, виданого в Києві 1885 р., де вона займає ст. 1 — 132). Використавши величезний матеріал західньо-руських, німецьких, польських та ін.

хронік і ріжного рода документів, Антонович дає вперше в історичній науці правдиву історію сформування Литовської держави, очищену від усяких фальшивих представлень, які панували в давній історіографії. Проаналізувавши, наприклад, літописні звістки про ніби то завоювання Києва Гедиміном в 1321 р., він зовсім одкидає цей факт, що був прийнятий як цілком правдивий в давнішій історіографії. Причину скорого розкладу й упадку Литовської держави, яка так швидко виросла і захопила великі простори, Антонович добачає у великій племінній і культурній різниці двох етнографічних типів, з яких склалося Велике Князівство Литовське: руського (білоруського й українського) і литовського.

Ця праця Антоновича, не вважаючи на свою стислість, подає обширний фактичний матеріал, зібраний як результат величезної попередньої роботи по критичній перевірці й аналізі джерел. Відзначається вона також майстерними характеристиками важніших литовських князів, особливо Ольгерда, Кейстута й Вітовта. Російський історик С. Платонов, автор відомого курсу російської історії, дуже високо ставить ці характеристики, називає їх просто класичними і залюбки наводить їх у своїй власній праці. Взагалі «Історія Вел. Кн. Литовського» заслужила собі високу оцінку в науці. Костомаров присвятив їй докладну рецензію, в котрій дуже високо оцінив працю Антоновича, а його учень і професор того ж самого київського університету Микола Дашкевич написав окрему розвідку «Замѣтки по історіи литовско-русскаго государства» (Київ, 1885), в якій, розвиваючи й поширюючи Антоновичеву працю, дав дуже гарне до неї доповнення.

Докінчити історію Вел. Князівства Литовського так, як він збірався, Антоновичу не довелося. За те, як продовження її, він дав гарну розвідку про Київ під литовським пануванням: «*Кієвъ, его судьба и значеніє съ XIV по XVI столѣтіе*» (1362 — 1569). Розвідка була надрукована як вступна стаття в 1-й книзі «Кіевской Старины» 1882 року і, таким робом, ніби одкривала собою цей високо-заслужений для нашої науки журнал. Пізніше вона була передрукована в «Монографіяхъ», 1885, ст. 223 — 261. Як справедливо зазначалося в нашій історіографії, ця розвідка дає в дійсности не лиш історію самого Києва, але ще й широку картину становища українських земель в литовській державі. Антонович цілим рядом незаперечних аргументів остаточно збиває тут фальшивий погляд, пущений московськими ученими (головно М. Погодіним) про ніби то цілковите спустошення Київщини після татарського погрому 1240 р., спустошення, яке, мовляв, повело пізніше до нової колонізації цієї землі виселенцями з західньо-українських земель. Говорячи про роль українських земель в Литовській державі, потому як Ягайло, впровадивши католицтво, дав почин до національної й релігійної боротьби в державі, Антонович зазначає, що якраз Київ став осередковим пунктом опозиції руського (українсько-білоруського) елемента проти польських впливів: «представники руської партії, каже він, особливо дорожать київським уділом, і київська земля дістає значіння твердині руської народности». Ця опозиція переходить в боротьбу, яка по черзі ведеться то самими князями литовсько-руського походження, зукраїнізованими на київському ґрунті, то православним духовенством, піддержуваним останками місцевої

аристократії, то, нарешті, козаччиною. Антонович подає блискучий образ першої стадії цієї боротьби, яка була програна князями й привела до інкорпорації українських земель Польщею по люблинській унії 1569 року. В другому розділі праці подає автор образ внутрішнього устрою Київщини за литовських часів, характеризує форми політичної адміністрації, суспільні верстви, господарство, торгівлю, культурний побут і спеціально релігійні відносини. Проф. Томашівський каже, що цей образ внутрішнього устрою Київщини в литовських часах вийшов ясний, пластичний, хоч подекуди ідеалізований, а факти освітлені односторонно з становища провідних ідей автора*) (про вічово-громадську основу українського життя).

Ті самі думки, що й у згаданій тількищо розвідці про неправдивість твердження що-до запуснення Київської землі після татарщини, висловив Антонович ще й у спеціальному рефераті, читанім на зборах Товариства Нестора-Літописця у відповідь на реферат російського вченого А. Соболевського, який виступив 1883 р. з «доказами», ніби до XV століття в Києві жили великоруси, які уступилися лиш після нового татарського погрому 1499 р., а вже після їх уступлення прийшли й оселилися в Києві українці з Волині й Галичини. Українські вчені ще з часів Максимовича боролися проти цієї фантастичної теорії, але лиш незаперечним аргументам Антоновича, взятим з точних фактів про напрям української колонізації не з заходу на схід, а з півночі на південь в XVI столітті, вдалося, як то кажуть, загнати осиковий кілок в домовину цієї

*) С. Томашівський, Волод. Антонович, Л. 1906, ст. 24.

дивовижної теорії про ніби-то великоруський характер старого Києва і про українців, як ніби-то зовсім нових поселенців на своїй прабатьківській землі.*)

Період української історії після Люблинської унії був найбільше обробленим в працях Антоновича. На нього він звернув головно свої досліді, йому присвятив найбільшу частину своїх монографій і збірок різного джерельного матеріялу. Вірний своїм основним поглядам та інтересам, він звернув тут головну увагу не на зовнішні політичні події, не на державне життя, але на форми суспільного устрою, на внутрішні переміни, які відбувалися в житті українського народу під польським пануванням. Насамперед він зупинився над козащиною, як над важливішим явищем в житті українського народу за польських часів, як над «рішальною пружиною усієї польсько-української боротьби» (слова С. Томашівського). В 1863 році вийшов під редакцією Антоновича 1-й том III-ої частини «Архива Юго-Западной Россіи» під назвою «Акты о козакахъ (1500 — 1648)», з передмовою Антоновича «*Исследование о происхождении козачества*» (ст. I — СХХ). До того часу історія походження козащини трактовано найбільше на основі старих літописців козацьких та польських історичних творів; і ті й другі були повні легендарних оповідань і фантастичних вигадок. Антонович опер свій дослід на архівному матеріялі, на різних урядових, юридичних і приватних актах, в яких відбилося життя козащини, як окремого суспільного стану, й її виступи на політичній арені. На основі вистудіювання тих доку-

*) Реферат Антоновича було уміщено, на жаль, тільки в скороченню, на сторінках «Чтеній О-ва Нестора-Лѣтописца», т. II, Київ, 1884, ст. 225—226.

ментів, які були в його руках, Антонович прийшов до висновку, що козаччина уявляла собою продовження старої вічевої громади, яка тепер виступав тільки під запозиченою в татар назвою козаків. Замість князів на чолі козацьких дружин стають гетьмани, замість давнього віча всі важніші справи вирішуються на раді. Елемент, з якого склалася козаччина, це старий слов'яно-руський елемент, що вже раніше творив нашу історію за князівських часів перед татарською руїною.

Такий погляд на походження козаччини з останків старо-руських громад властиво не був новий; його вже перед Антоновичем висловлювали Максимович і Костомаров; цей погляд вповні відповідав народницьким настроям як самого Антоновича, так і взагалі цілого українського громадянства 60-х років, але він не був вірний. Пізніше історична наука одкинула його, і сам Антонович в одній з пізніших своїх праць («Бесіди про часи козацькі на Україні») вже інакше представляв справу походження козаччини.

Слідуючу свою розвідку про козаччину, оперту знов таки на архівнім матеріалі, присвятив Антонович вже часам упадку козаччини на правобережній Україні. Вона так і звалася: *«Посльѣднія времена козачества на правой сторонѣ Днѣпра»*; це була передмова до 2-го тому 3-ої частини «Архива», зложеного з актів з 1679—1716 років (вийшов 1868 р.). Автор оповідає про сумні часи руїни правобережної України після упадку Дорошенка, про нові заходи польського уряду коло заселення спустошеного краю, про відродження козаччини за Палія, Самуся, Іскри й Абазіна, про нову боротьбу цієї козаччини з Польщею, про заходи Мазепи прилучити правий

беріг Дніпра до Гетьманщини і його конфлікт з Палієм, про акцію гетьмана Орлика й остаточно знищення козаччини після миру Москви з Туреччиною в 1714 році. Цю монографію Антоновича особливо високо цінила Ол. Єфіменкова: «Ніколи ще козацтво, каже вона, не вимальовувалося так виразно в ролі борця за демократично-руське проти шляхетсько-польського; автор зумів прекрасно схопити й змалювати цей історичний момент; не вважаючи на повну відсутність фарб і художніх прийомів, особа Палія, що втілив у собі основний принцип козаччини, виступає в тій грандіозності, яка цілком пояснює й виправдує міфи про цього козацького героя, створені народньою уявою».*)

Нарешті 3-й том III-ої частини «Архива» присвятив Антонович гайдамаччині: «Исслѣдованіе о гайдамачествѣ», на основі актів 1716 — 1776 років (видано 1876 р.). Автор розглянув причини повстання історичного явища, відомого під назвою гайдамаччини і з'ясував його спеціальними умовами життя правобережної України під Польщею, з утиском релігійним, гнітом кріпацтва, неупорядкованістю адміністрації й суду. Він розглянув склад гайдамацьких ватаг, їх відносини до Запорожжя, способи боротьби з гайдамаками польського уряду й шляхти, становище уряду російського щодо гайдамацького руху. Нарешті оглянув розвиток важніших гайдамацьких рухів 1734 і 1750 року і підготовку відомого повстання 1768 року. Ця монографія також одна з найліпших. Хоч пізніше прибуло чимало нового матеріалу і новіші історики ще повніше зма-

*) «Литературныя силы провинціи», в збірнику писаннів О. Єфіменкової «Южная Русь» т. II, СПб., 1905, ст. 312.

лювали картину гайдамаччини (наприклад, Яків Шульгин), але вони не додали майже нічого нового до з'ясування причин і загальної характеристики форм гайдамацьких рухів.

Не подавши в цій монографії історії Коліївщини, Антонович трохи згодом написав спеціальну розвідку про головного героя гайдамацького повстання 1768 р. — про Івана Гонту: «Уманській сотникъ Иванъ Гонта» (в журналі «Кіевская Старина» 1882 р., кн. XI). Заснувавши свою розвідку майже виключно на польських записках сучасників, одже на жерелах, що походили з ворожої гайдамацтву сторони, Антонович блискучим аналізом фактів і з'ясуванням усіх обставин подій 1768 року прийшов до незапереченого висновку, що Гонта зовсім не був якийсь розбишака і різун, але що це була людина ідейна, яка стала за свій народ і за свою віру та мученицькою смертю заплатила за свої змагання.

Загальні погляди на походження і характер гайдамацьких рухів дуже яскраво виловив Антонович у статті «Нѣскольکو словъ г. Корзону»; ця стаття була надрукована як редакційна, без підпису автора, в «Кіевській Старині» (1893, кн. I, ст. 161 — 166), як відповідь польському історикові Т. Корзону на його рецензію*) розвідки Я. Шульгина, уміщеної в тій же «К. Ст.» під титулом «Очеркъ Коліевщини по неизданнымъ и изданнымъ документамъ» (1890 р., кн. II—VII). В супереч думці Корзона, що гайдамаччина була звичайним розбоєм та що в ній дикі прояви козацького свовільства виступили в спілці з темним релігійним фанатизмом, — Антонович в

*) Ця рецензія була уміщена в журналі »Kwartalnik Historyczny«, 1892, кн. 3.

спокійній річевій формі доводить, що причини гайдамацького повстання 1768 року треба шукати в ненормальному суспільному устрою старої Річи-Посполитої, а що над жорстокими проявами народного руху, над вирізуванням шляхти і жидів, треба вболівати так само, як і над жорстокими формами кари над учасниками повстання після його приборкання. Слушність аргументації Антоновича признав і польський історик Ол. Яблоновський, який висловився з приводу його статті: »dostał po łbie Korzon i na nieszczęście słusznie«.*)

Невелику розвідку присвятив Антонович також і шляхтичеві-народолюбцеві початку XVIII в., учасникові повстання Семена Палія, Данилові Братковському, котрий, як і Гонта, приплатив головою за свої змагання: *«Даніилъ Братковскій, историческій очеркъ начала XVIII стол.»* (в газеті «Кієвлянинъ» 1867 р.).

Пізніше торкнувся Антонович Гайдамаччини в своїм етюді *«Грановщина»* (епізодъ изъ історіи Брацлавской України), надрукованому в «Кієвській Старині» 1888 р., кн. 1 — 3. Вже наприкінці свого віку ще раз вернувся Антонович до Гайдамаччини, присвятивши цілу розвідку й том актів одному епізоду, що мав місце на Волині в кінці XVIII в.: *«Волинская тревога 1789 года»* (5-й том 3-ої частини «Архива Юго-Западной Россіи», Київ, 1902). Антонович розповів тут про бучу, яку счинила перелякана шляхта й польська адміністрація в 1789 р., підозріваючи початок нового гайдамацького повстання. Ніякого повстання не підготовлялось, а проте тисячі українських селян та священників

*) «Твори В. Антоновича», т. I, ст. XXXIX—XL.

було вкинуто до тюрми, сотні з них полягли од шибениці й катівської сокири; тим часом виявилось, що весь той «бунт» існував лиш в переляканій фантазії шляхетського суспільства на Волині. Цю розвідку вважає проф. Ст. Томашівський за один з кращих творів Антоновича.*)

Та й іншим верствам українського народу з часів польського панування присвятив Антонович свої розвідки. Насамперед українській шляхті. Виконуючи одну з точок програми Київської Археографічної Комісії — показати, що значна частина польської шляхти на Україні є нащадки колись українських (по офіційній термінології «русскихъ») родів, Антонович видав 1-й том IV-ої частини «Архива» під назвою «*Акты о происхождении шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи*» (Київ, 1867, ст. IV — 62 — 460), до якої додав свою розвідку «*Содержаніе актовъ объ околичной шляхтѣ*», видану також окремою книгою під назвою «О происхождении шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи». На основі точних актових даних показав Антонович, що трохи не $\frac{9}{10}$ української шляхти на Київському й Волинському Поліссю спольщилося й скатоличилося в дуже пізніх часах, аж в XVIII столітті, так само як і більшість старих аристократичних родів правобережної України.

Міщанству присвятив Антонович спеціально монографію «*Изслѣдованіе о городахъ Юго-Западнаго края*», як вступну розвідку до виданого ним I-го тому V-ої частини «Архива Юго-Западной Россіи» (Київ, 1869, ст. 94 — 559), під назвою «*Акты о городахъ (1432 — 1798)*». На основі цих актів Анто-

*) С. Томашівський, ст. 31.

нович дає історію українських міст і міщанського стану під Литвою й Польщею. Він коротенько пригадує городи за старої княжої влади з їх громадсько-вічковим характером, і з'ясовує, як під Литвою, де переважав воєнний, феодалний принцип в адміністративній системі, міста почали відокремлюватися від сусідніх сел, а міщанство замикатися в собі, чим далі все більш обтяжуване спочатку військовою повинністю, а потім податками, і піддаючися державній адміністрації й суду. Тільки магдебургське право, на думку Антоновича, де в чім допомогло українським містам задержати останки староруського устрою. Придавлені в королівських містах старостами, в приватних — їх господарями-магнатами, не можучи видержати промислово-торговельної конкуренції з напливовим чужим елементом (головно жидівським), наші міщане підупадали економічно й не могли добути собі політичного значіння в державі. Загальну еволюцію міста на Україні окреслює автор такими влучними словами: «поняття про місто на Україні, виходячи з старо-слов'янського поняття громадського (вічового) центра, з часом переходить у поняття кріпости й осідку старости, далі робиться поняттям торговельної громади, з окремими правами й пільгами, та під кінець значіння міста обмежується поняттям ринку для сільських продуктів» (ст. 185).

Про ті перешкоди, які гальмували розвиток українських міст під Польщею й не давали нашому міщанству стати на ноги (важкі повинності й податки, митові перепони, конкуренція жидів і т. д.), говорить Антонович ще в іншій своїй праці, яка появилася трохи згодом, а саме в статті *«О промышленности Юго-Западнаго края въ XVIII стол.»*, на-

друкованій в 1-му томі «Записокъ Юго-Зап. Отдѣла Имп. Рус. Географическаго Общества» (Київ, 1874, ст. 179—191).

Спеціальній темі про одну сторінку з історії київського самоврядування XVIII віку присвячена стаття Антоновича під назвою «*Паны Ходыки, воротилы городского самоуправления въ XVI—XVII стол.*», друкована в «Київ. Старині», 1882, кн. 2, ст. 233 — 261. Антонович дає тут картину господарювання київських вїтїв з родини Ходик, що всякими правдами й неправдами добилися значного маєтку й довший час верховодили в Києві, піддержуючи польський уряд та його заходи що-до зміцнення церковної унії. Акад. Грушевський каже, що ця розвідка про родину Ходиків була заразом злою сатирою на ту кліку, що поряdkувала на початку 1880-х років київською самоуправою.*) Але ця сатира була так тонко написана, що мало хто з ширшої громади міг догадатися, в чім тут річ.

Селянському станові на Україні під Польщею присвятив Антонович величеньку розвідку як вступ до II-го тому VI-ої частини «Архива»: «*Акты объ экономическихъ и юридическихъ отношенїяхъ крестьянъ въ XVIII в. (1700—1799)*», Київ, 1870, ст. 64 + 520. В першій частині своєї розвідки Антонович подав огляд правно-економічного становища селян в давній Польщі взагалі, а спеціально на прилучених нею українських землях. Він зазначив вплив німецько-феодальних порядків у Польщі, які витворили різкі соціяльні межі між окремими верствами й повели до необмеженої свободи шляхти і закріпощення селян. Інакше було в Литві, де селянам жилося вільніше, де вони ділилися на різні категорії

*) Записки Укр. Наук. Т-ва в Києві, кн. III, ст. 6.

од більш вільних, до майже невольної челяді. Але польсько-литовські унії помалу стерли ці різниці й відкрили широко двері польським впливам. Наслідком цього було закріпощення селян і на українських землях, при чім ця кріпаччина була слабшою в напрямку з заходу на схід, де сформувалася козаччина, яка в XVII віці одбила була весь край од Польщі. Але з упадком козаччини на початку XVIII в. на правобережній Україні селянство опинилося в повній залежності од шляхти і тут. Головно становищу селян в XVIII ст. на Правобережжю й присвячена більша частина розвідки. Вступна частина праці вже перестарілася супроти нових дослідів з історії селянства на Україні, але головна частина — про селян у XVIII віці — і досі вповні зберегла свою наукову вагу.

Виконуючи намічену Археографічною Комісією програму — освітити документами становище православної церкви під Польщею — подав спочатку Антонович загальний нарис *«Очеркъ отношеній польскаго государства къ православію и православної церкви»*, виданий окремою брошурою (Київ, 1866), а потім і цілу розвідку *«Объ унії и состояніи православної церкви съ половины XVII до конца XVIII ст.»*, як вступ до 4-го тому I-ої частини *«Архива»*, що містив під тим самим титулом акти про церковні відносини між 1648—1778 роками (Київ, 1871, ст. 99 + 705). Тут змалював Антонович політику польської держави щодо православія після Хмельниччини, коли польський уряд задумав зовсім знищити православіє на користь унії, а коли йому вдалось досягти майже повної переваги унії, то він і супроти унії почав уживати різних обмежень та утисків.

VII.

Антонович як видавець українських літописів, мемуарів, записок чужинців та інших матеріалів до української історії. Університетські й приватні курси Антоновича. Його погляди на український історичний процес та на українських історичних діячів.

Таким способом змалював Антонович у своїх монографіях майже всі сторони життя українського народу під Польщею. Невеселий вийшов це образ. Як каже акад. Грушевський, ці монографії Антоновича уявляють собою «один акт обжаловання історичної Польщі, з її всевладним пануванням шляхетської верстви і поневоленням недержавних народностей».*) Не диво, що польській історіографії й польському суспільству, що не хотіли бачити хиб старої Польщі, ці монографії дуже не подобались. Поляки закидали Антоновичу фальшування історичних документів, обвинувачували його в тенденційності й умисному згущуванні темних фарб. Але наука давно спростувала всі ці закиди, і тепер польські учені спокійнісенько користуються з виданих Антоновичем томів «Архива», без яких взагалі не може обійтися ніхто, хто працює над історією польсько-українських відносин.

Та Антоновичу належить заслуга не тільки видання актів «Архива»**) й оброблення подаваного

*) Записки Укр. Наук. Т-ва у Києві т. III, ст. 12.

**) Окрім згаданих вище, Антоновичу належить ще редакція деяких томів «Архива», до яких наукові передмови да-

ними матеріялу в спеціальних монографіях — він видав крім того ще силу інших, також великої ваги джерел до української історії. Передовсім, разом з К. Козловським видав Антонович велику збірку литовських княжих грамот: «*Грамоты великихъ князей литовскихъ*» (Київ, 1868, ст. 174). Далі видав Антонович багато літописів. Під його редакцією (разом із Йосифом Самчевським) вийшов 1864 року IV-й том *Літопису Самійла Величка*, що містить різні окремі частини, які не ввійшли в перші три томи, видані в 1848 — 1851 рр. В 1888 р. видав Антонович «*Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Россіи*» (Київ, ст. LXI—322), де уміщено такі важні матеріяли до історії України, як Київський Літопис 1241 — 1621; Межигорський Літопис 1608 — 1700; «*Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ въ Украинѣ*» 1506 — 1787 (т. зв. Лизогубівський літопис); хроніка львівського каноніка Яна Юзефовича (1624 — 1700) і цілий ряд інших літописів і документів. До цієї збірки додав Антонович цінну передмову з критичною оцінкою видаваних матеріялів. Ще перед тим опублікував Антонович Літопис Сатановського монастиря (на Поділлі) 1770—1793 рр., — в «*Кіевській Старині*», 1882, кн. II. Більшість цих літописів познаходив сам Антонович підчас своїх наукових екскурсій до Львова та ін. міст.

З нагоди Археологічного з'їзду в Києві 1874 р. видав Антонович з доручення Археографічної Комісії «*Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей*» (К., 1874, ст.

вали інші дослідники, а саме: т. I-й части VI-ої — про селян (Київ, 1876), і два томи актів до історії заселення України: т. I-й, ч. VII, Київ, 1886, і т. II-й, VII-ої ч., Київ, 1888.

400). Тут подано вибірки з українських літописів, з чужоземних хронік, з записок подорожніх, усе, що записано про Київ від звісток Начального Літопису до кінця XVIII століття. В уложенні цієї збірки допомагав Антоновичу проф. Ф. Терновський.

На сторінках «Кіевскої Старини» опублікував Антонович цілий ряд дуже важних і цікавих матеріалів, от як: Дневник Станіслава Освєціма (1643—1651) — дуже важне джерело до історії війни Б. Хмельницького («К. Ст.», 1882, кн. 1, 2, 5, 6, 9 — 12 і окремо); «Описаніє бѣдствія, постигшаго Умань и всю Украину» — записки сучасника про Уманську різанину 1788 р. («К. Ст.», 1882, кн. 3); записки київського міщанина Богдана Балика про московського самозванця Дмитрія і про московську облогу 1612 р. («К. Ст.», 1882, кн. 7); записки барського конфедерата Карла Хоєцького («К. Ст.», 1883, кн. 1, 3, 11, 12); виписки з записної книжки прилуцького полкового осаула Михайла Мовчана 1727—1734 рр. і її продовження 1734 — 1787 («К. Ст.», 1885, кн. 1). Нарешті Антонович прийшов до думки видати збірку всіх важніших мемуарів, переважно чужинців, які стосуються української історії литовсько-польських часів. Він уложив широкий плян, який, однак, не був виконаний в цілості. Проте під редакцією Антоновича і в перекладі К. М. Мельник появились 2 томи «*Мемуаровъ, относящихся къ исторіи Южной Руси*» (т. I, Київ, 1870, ст. III + 190; т. II, К., 1896, ст. II + 438). В обох томах уміщено мемуари Михалона Литвина (1550), Блеза де Віжінера (1573), Леонарда Горецького (1574), Еріха Лясоти (1588 — 1594), записки новгородського підсудка Федора Євлашевського (1564 — 1604), дневник Якова Собєського про Хотинську війну 1620 р.,

дневник учасника походу проти козаків 1625 р., три документи про кримський похід Мих. Дорошенка 1628 р., дневник Шимона Окольського 1637—1638 рр., опис України Г. Бопляна 1640 р., дневник Б. Машкевича (1643 — 1649) та деякі дрібніші матеріяли.

Окрім згаданих вище праць Антоновичу належить велике число дрібніших розвідок, статтів, заміток рецензій, друкованих переважно в «Кіевській Старині», а також в «Чтеніяхъ Общества Нестора-Лѣтописца» та деяких інших місцевих київських виданнях. З тих менших праць Антоновича спеціалісти особливо цінують його досліди з поля історичної географії України.*) Треба тут пригадати, що Антоновичу належала ініціатива дуже важливої колективної праці — збирання матеріялів для Історично-географічного Словника України. Ця праця розпочалася під доглядом Антоновича гуртом українських дослідників ще в другій половині 70-х років, вона провадилася з перервами аж до кінця ХІХ віку, але була не закінчена, і зібраний матеріял ще дожидає свого опублікування.

Годиться зазначити на цьому місці, що Антонович брав участь в «Кіевській Старині» не тільки як співробітник, але й як редактор, і поклав не мало праці, переглядаючи, відповідно підбираючи, пишучи передмови та поясняльні замітки до того матеріялу, що друкувався в журналі. Як каже один з його учнів, він рідко вважав за потрібне засвідчити свою редакторську діяльність; він підписував своє повне прізвище тільки під своїми оригінальними

*) Л. Добровольський, Праці В. Б. Антоновича на ниві історичної географії. «Записки Істор.-філол. Відділу Укр. Академії Наук», т. ІХ, 1926, ст. 193.

статтями, більш-менш поважними на розмір, а під дрібними замітками ставив ініціали, а часом залишав їх і без підпису.*)

Як ми бачили досі, праця Антоновича, як історика, була звернута на те, щоб познаходити й опублікувати джерела до української історії та на їх підставі розробляти й освітлювати окремі сторони й окремі періоди з української історії. Він, видно, свідомо не задавався метою уложити загальний образ минулого України в повнім і систематичнім курсі. Він вважав, що попереду ніж дати такий загальний образ, опертий на строго провірених наукових даних, треба добре розробити всі окремі питання української історії, щоб тут не залишалось нічого темного й неясного. Він ішов в цьому по слідах свого попередника М. Максимовича, що теж ставив собі лиш скромне завдання — обробляти цеглини для будучого величнього будинку української історії. Але, як влучно висловився учень Антоновича, академік Багалій, «як що Максимович приготував цегли для ставлення будинку української історії, то Антонович виводив уже мури».**)

Та загальніші огляди окремих періодів української історії подавав Антонович у своїх університетських курсах. Звісна річ, він був дуже зв'язаний офіційною програмою тих курсів, а ще більше особливим характером катедри «руської історії» в Київському університеті, яка була призначена на те, щоб науково доводити «руськість» західньо-українських земель. Тому то Антонович поза загальними й обов'язковими своїми курсами читав іноді курси спе-

*) Л. Добровольський, Записки Іст.-філ. Від., ст. 187.

***) С. Венгеровъ, Критико-біограф. словарь русских писателей и ученыхъ, т. I, СПб., 1889, ст. 663.

ціяльні і присвячував їх різним періодам або питанням української історії. Так читав він курс історії Галичини, курс історичної географії України (цей курс був читаний на початку 80-х років на Вищих Жіночих Курсах у Києві, а почасти й на приватному помешкані), огляд джерел до історії України*) та інші. Ці курси високо ціняться фаховими знавцями. Видані літографічним способом в невеликому числі примірників, вони одразу зробилися величезною рідкістю. До таких курсів, що мали метою освітити спеціально певний період української історії, належать і згадані вище відчити з історії Києва, відбуті в університеті під фірмою Товариства Нестора-Літописця.

Як зразок певної популяризації, можемо вважати біографії гетьманів, написані Антоновичем для альбому портретів українських історичних діячів, виданого В. В. Тарновським під назвою «*Исторические дѣятели Юго-Западной Россіи въ біографіяхъ и портретахъ*», Выпускъ I, Київ, 1885, ст. 110 + 19 портретів + 10 факсиміле. В цій книзі Антоновичу належать біографії П. Сагайдачного, Ю. Хмельницького, Ів. Виговського, П. Тетері, Д. Многогрішного, Ів. Бруховецького, М. Ханенка, П. Дорошенка й макарівського сотника Сави Туптала. Одна лиш біографія Б. Хмельницького належить перу Ор. Левицького. При деяких з цих біографій Антонович подає й загальнішу характеристику доби (наприклад, в біографіях Сагайдачного, Юрія Хмельницького й Виговського).

Вже під кінець своєї наукової діяльності знову

*) Цей курс був виданий літографічним способом у Києві 1861 р. під титулом «*Источники для истории Южной и Западной Россіи*».

прочитав Антонович курс історії козацької України, як і раніш — українською мовою, в 1895 — 96 академічнім році у Києві. Виклади ці так само відбулися в приватнім помешканні і потайно. Коли по запису слухачів вони були видані 1897 р. в Чернівцях під назвою «*Бесіди про часи козацькі на Україні*» (ст. 159, 12°)*), то на них не могло бути виставлене авторове ім'я і вони появились анонімно. Цей курс, не вважаючи на свій конспективний і ніби популярний характер, має велике значіння: в нім бо Антонович подав наче висліди своєї многолітньої праці й висловив свій погляд на характер українського історичного процесу. Антонович взагалі уникав, по змозі, узагальнень і синтезу. Обережний дослідник, він усю увагу звертав на аналіз. Тим цікавіші оті «Бесіди про часи козацькі», бо тут маємо спробу широкого синтезу.

Як каже сам Антонович в своєму передньому слові, період козащини вибрав він тому, що в йому «найвиразніше й яскравіше за все визначилася та провідна ідея, що виявила собою жадання народу». В той час, як у великорусів провідна ідея виявилась, на думку Антоновича, в абсолютизмі, за допомогою якого цей народ спромігся зорганізувати міцну державу та підбити інші нації; тоді як Польща виробила принцип аристократизму, правда, демократичного, — український народ виробив собі «прин-

*) Цей запис було зроблено слухачами Антоновича Андрієм Кучинським і Василем Доманицьким. Загальну редакцію перевів Олександр Кониський. Редакція обмежувалася на стилістиці записаного слухачами. З назви «Бесіди» сам Антонович був потім невдоволений, він хотів, щоб книжка звалася «Виклади». Див. про це в передмові до 2-го видання («Виклади про часи козацькі на Україні», Коломия, 1912 р.) на ст. XVI—XVII.

ціл вічовий, принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства». Українському народові ніколи не довелося цілком і вповні виявити свою провідну ідею, але він завжди інстинктивно простував до неї. Але цю демократичну ідею найтрудніше впровадити в життя: «на те щоб принцип демократизму набрався переважної сили і значіння, треба, щоб громадська маса досягла високого ступіня культурного розвитку та щиро переконалася в правдивості ідеї; треба ще й зпоміж усіх громадських станів великих особистих жертв на користь ідеї. При низькому ступіні культури, коли над громадськими інтересами панує переважно особиста вигода окремих людей та станів, демократія не має способу розвинути та взяти гору». Одже як раз український народ не мав цих необхідних прикмет: високої культури й уміння жертвувати особистими інтересами задля загального добра. «Трагічна розв'язка історії України, каже Антонович, викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни; бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватися народньою долею, мали у собі вельми недостатний запас культури». Не зумівши скласти своєї власної держави, та й не виявивши великого бажання її мати, український народ залишився етнографічною національністю, себ-то такою, що її виробляє природа, а не держава. Але ті фізичні й моральні прикмети, які характеризують українців, як окрему народність, настільки міцні, що їх не можуть знищити ніякі зверхні утиски, які що найбільше можуть змінити лиш зверхні ознаки національності, наприклад мову.

В світлі таких поглядів Антонович дає перегляд

сформування української козащини та її історичної долі. Він дає коротку історію козацько-польської боротьби XVII ст., далі переходить історію Гетьманщини і Запорозжжя, аж до 30-х років XIX в., коли остаточно були скасовані форми козацької автономії в нащадків запорозьких — кубанських козаків. З великою симпатією малює Антонович Запорозжжя, яке «у своїй побуті найбільш виявило народній ідеал громадського, демократичного, рівноправного ладу і через те мало великий вплив на весь український народ». Але запорожці не були політично розвинені і тому не зуміли принести потрібної користі народові.

В «Бесідах» дуже цікава та оцінка, яку дає Антонович видатнішим діячам козацької України. Він високо ставить особу гетьмана Сагайдачного: «своїм політичним тактом Сагайдачний був чоловік видатний для свого часу і вельми корисний для народнього діла. Вернувши Україні її споконвічний громадський виборний лад в церковному та світському житті, що виходив з інстинктів українського народу, Сагайдачний додав народові сили до дальшої боротьби, а разом із тим і змоги вести ту боротьбу» (ст. 62).

Зате за Богданом Хмельницьким Антонович не визнавав тих високих прикмет, які мав справді великий гетьман: «коли ми придивимося тому, яку силу дав Хмельницькому народ, і як він скористувався своїм становищем, то мусимо признати повну недотепність його в політичних справах» (ст. 136). Цю «недотепність» добачав Антонович у тім, що Хмельницький, «коли йому вдалася справа, плутався і не знав, що робити далі; рівночасно зав'язував він дипломатичні зносини у трьох-чотирьох суперечних напрямках і

ніде не доводив їх до кінця». Антонович вважав одначе, що вина лежала не в Хмельницькому, а в низькій культурі українського народу, котрий був неготовий до політичного життя; Хмельницький «підніс прапор повстання того нещасного часу, коли народ мав змогу скинути з себе пута, але не знав, що робити далі» (ст. 111).

З цілого ряду гетьманів, що були після Богдана Хмельницького, вважає Антонович, що Петро Дорошенко «безперечно був найбільш талановитим, найбільш розумним чоловіком і справжнім патріотом, що дбав про долю свого народу» (ст. 146). Але й у його стала на перешкоді мала політична культура українського народу: Дорошенко не мав спромоги довести діла до кінця, бо «коли не хоче чого народня маса, то нічого не можна вдіяти» (ст. 148 — 149).

Та найвище ставив Антонович гетьмана Мазепу: «се єдиний зпоміж діячів XVII віку справжній політик. Правда, він часто помилявся у своїх рахунках, але все ж він був одним із видатніших політиків свого часу. Коли придивитися до його діяльності, то можна переконатися, що він був дуже щирим і гарячим патріотом». Помилкою Мазепи, на думку Антоновича, було те, що Мазепа «цілком не вважав на демократичні ідеали народньої маси, не дбав про прихильність її, а силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний упривілейований стан, який підпер би його у боротьбі з московським урядом... все лихо Мазепи залежало від того, що він ігнорував народні інтереси, а може не розумів їх, а мріяв тільки про установа на Україні аристократичної держави» (ст. 163).

«Бесіди» викликали спеціальну статтю Антонови-

чева учня — проф. М. Грушевського: «Примітки до історії козаччини»*), де Грушевський спростовує погляди свого вчителя про походження козаччини, про т. зв. «реформу» Стефана Баторія, яку той ніби перевів що до козаччини в 1576 році, але він не торкнувся загальних поглядів Антоновича на козацьку Україну, бо й сам поділяв ті погляди.

Ще яскравіше ніж в «Бесідах» зазначив Антонович свій погляд на недержавний характер українського народу пару літ пізніше з нагоди 250-літнього ювілею повстання Б. Хмельницького, в промові, держаній на засіданні Товариства Нестора-Літописця 14 січня 1898 року: «Характеристика діяльності Богдана Хмельницького». Самого Хмельницького він тут оцінює далеко прихильніше, ніж в «Бесідах»: він признає тут, що «залишаючись на звичайному ґрунті історика, треба віддати належну честь великому діячеві нашого краю, який зосереджував у своїй особі громадські стремління мільйонної маси і зробив на її користь усе, що по умовах того часу й культури могла зробити людина талановита, щиро віддана народнім інтересам, з крайнім напруженням духових та розумових сил, доведеним, як тепер кажуть, до перевтоми, так що це мабуть і прискорило кінець великого українського патріота». І далі Антонович досить докладно з'ясовує заслуги Хмельницького, як вождя і адміністратора. Але він зовсім не визнає за ним стремління до створення незалежної української держави, бо таких стремлінь, на його думку, не мав і сам український на-

*) «Записки Наукового Тов. ім. Шевченка» т. XXII, ст. 1—14.

***) «Чтенія О-ва Нестора-Літописца», кн. XIII, Київ, 1899, ст. 101—104.

род: «наслідком етнографічних особливостей своєї народньої вдачі народ український не мав здатності утворити незалежну державу. Задля того щоб утворити державу, народ мусів мати певну дозу самоопанування, вміти утримуватися в кожную дану хвилину од вчинків, які виникають під впливом безпосередніх вражінь, задля майбутніх загальних користей; мусить уміти жертвувати частиною, іноді досить значною, особистої свободи й власних бажань на користь влади, покликаної до організації громади й керування політичними справами. Цих прикмет український народ не мав ніколи і сам відчував глибоку їхню відсутність. Нечисленні спроби іноді досить талановитих його представників (Данило Галицький, Олельковичі, Михайло Глинський, Мазепа) кінчались неуспіхом, розбивались о байдужість або протести народньої маси. Український народ завжди був охочий пристати до готової держави, щиро скоритися її владі, піддержувати й дорожити її авторитетом». Та негуючи в українського народу державницькі стремління, признавав Антонович, що цей народ «дорожив завжди основними рисами свого громадського побуту, своєю краввою автономією, яка згідно його ідеалу і повинна була знаходитись під верховною опікою глибоко ним поважаної найвищої влади».

Та найріжче виявив Антонович думку про недержавність українців, — правда, цим разом, може, з огляду на саму мету свого писання — в зложеній ним 1905 р. записці про потребу скасування обмежень над українським словом і поданій до російського уряду від Київського університету: «український народ, пише він тут, цілком позбавлений державного інстинкту: він не тільки не складав окремої

держави, але добровільно зрікся заложення її навіть в такий мент, коли історичні обставини давали задля цього змогу (в половині XVII в.). Україна ввійшла в склад російської держави добровільно, без завоювання й боротьби і тому принесла в нову державу лише почуття любови і єднання, без усякої тіні роздратування або озлоблення».*) В цій записці повторює Антонович буквально тими самими словами що й в «Бесідах про часи козацькі» аналогію між українцями й ірландцями, які, мовляв, зберегли свою національну вдачу, не вважаючи навіть на затрачання через політику чужої влади своєї власної мови.

Про різницю українського культурно-національного типу в порівнанні з москалями або поляками казав Антонович у своїм приватнім курсі з антропології, зміст якого подано в статті «Три національні типи народні», в «Правді» 1888 року, випуск III, ст. 157 — 169.***) Схарактеризувавши фізичні різниці усіх трьох народностей, різниці психологічні (різні способи й форми реагування на зовнішні вражіння й події, т. зв. інервація), різниці форм соціального побуту та його ідеалів, різниці культурні (в сфері творчости мистецької, літературної й наукової), нарешті різниці в етичних поглядах і поняттях, Антонович приходить до висновку про існування трьох окремих національних типів: московського, польського й українського, з котрих перший розвинув у своїм історичнім житті принцип авторитету й монархічної влади, другий — принцип аристократизму, третій — громадської правди і рівности.

*) Записки Укр. Наук. Тов. у Києві, т. III, ст. 38.

**) Передруковано в т. I «Творів», Київ, 1932, ст. 196—210.

VIII.

Праці Антоновича в обсягу етнографії. «Историческія пѣсни малорусскаго народа». Антонович як критик і публіцист.

Працюючи над українською історією, не раз торкався Антонович і тем з української етнографії, головню таких, що близько межують з історією. В 1874 — 1875 під редакцією Антоновича й Драгоманова вийшли два випуски «Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа» — епохальне видання, яке одно вистарчає на те, щоб укрити його видавців невмирущою славою. По замислу це мала бути поетична історія українського народа, розказана ним самим в піснях та думках. Але попереду треба було зібрати як найбільше самого матеріялу — варіантів пісень і очистити їх од усякого фальшу й штучної композиції, як то робили деякі прежні етнографіпатріоти, що самі komponували думи й видавали їх за записані буцим то з народніх уст. Київська Громада, яка була ініціатором видання пісень, «хотіла, як каже акад. Грушевський, мати історію автентичну, свобідну від усяких фальсифікатів, вповні науково зроблену, провірену і об'яснену найкращими своїми силами».*) Через те робота й була доручена найбільш авторитетним ученим: Антоновичу й Драго-

*) М. Грушевський, 50 літ «Историческихъ пѣсенъ малорусскаго народа» Антоновича й Драгоманова. «Україна», 1924, кн. 1—2, ст. 97.

манову. Праця (вона почалася з 1869 року) була поділена меж обома в той спосіб, що Антонович вияснив історичний підклад пісень, себ-то ті події й обставини, серед яких зложено ту чи іншу пісню, а Драгоманов зводив різні варіанти до купи й давав до них пояснення з чисто фольклорного погляду. Матеріал надходив звідусіль, з усіх кінців української землі, де тільки збереглися старосвітські пісні — починаючи від колядок та веснянок ще з князівсько-дружинних часів і до пісень про козаччину та гайдамаччину. Надіслано було різними записувачами й збірачами величезну силу пісень, які всі зведено в систему, позначено варіанти і подано науковий коментар.

В I-му випускові уміщено: пісні дружинного і княжого віку: величальні колядки й щедрівки, веснянки про воротаря й князя Романа, весільна співанка до танцю про Чурила, співомовка про Михайлика і Золоті Ворота і кілька балад про князя Михайла й княжого боярина; далі надруковано пісні віку козацького під заголовком «Боротьба з татарами й турками»: думи і пісні на теми татарської й турецької неволі, козацькі походи й зв'язані з ними мотиви. В II-му випуску надруковано «пісні віку козацького»: 6 дум і 10 пісень; в додатку надруковано вірші на погреб Сагайдачного 1622 р. і драма «Милость Божія, Украину отъ обидъ людскихъ освободившая». Видавці одкинули цілий ряд сфальшованих дум, які поширилися за «Запорожскою Стариною» Срезневського, позазначали всі варіанти видрукованих текстів і додали цінний історичний коментар.

Видання «Историческихъ пѣсенъ» викликало загальну увагу вченого світу, як в Росії, так і за її

межами. Англійські, французькі, німецькі, італійські вчені писали про його як про велику подію в науці, а знаменитий французький історик Альфред Рамбо висловився з приводу його виходу, що в київських виданнях збираються до купи тетвга дісієста української національності. Українці зустріли «Ист. пѣсни» з ентузіазмом. Один з галицьких учасників праці, Мелітон Бучинський, писав до Антоновича, посилаючи йому збірку пісень з Підкарпаття: «слава вам, мужі Кияне, що ділом дбаєте за святу спадщину народу, за поруку його будучности, за ниву словесну українську, що нині зуповний збірник пісень наших історичних лагодите, живу літопись України з писаною поруч ставите!»*) Збірник «Ист. пѣсенъ» і досі не втратив свого значіння. Як каже акад. А. Лобода, «це підручник, якого ніщо не заступає і який й досі служить за підручну книжку для всякого, хто тільки працює над українською народньою словесністю».**)

До обсягу етнографії або краще сказати — історії культури на Україні належить і друга праця Антоновича, його розвідка про чари на Україні в XVIII віці. Під назвою «*Колдовство въ Юго-Западномъ краѣ*» вона була надрукована в «Трудахъ Импер. Рус. Географическаго Общества», 1877 р. До розвідки додано 72 акти 1700 — 1768 рр. про чарівництво, які були уміщені в ґродських та мігістратських книгах правобережної України. На основі цих актів і збудував Антонович свою розвідку, яка дає живий образ народніх вірувань і забобонів — про

*) Переписка Драгоманова з Мел. Бучинським, Львів. 1910, ст. 3.

***) А. Лобода, Праці Антоновича по етнографії та літературі. «Записки Укр. Наук. Т-ва» у Києві, т. III, ст. 27.

чарівництво, ворожбицтво, зносини з чортом, чудодійні ліки і т. ін. Між іншим приходить тут Антонович до цікавого висновку, що не вважаючи на тісне сусідство і співжиття західньо-українських земель з Польщею, «фанатичний погляд на чари і пристосування до них усіх наслідків процесу, виробленого інквізиційними судами, не переходили етнографічної границі, до якої сягала католицька людність Польщі». Серед усіх судових справ про чари, які знайшов Антонович в актах XVIII в. на Захід. Україні, він не зустрів ніде покарання винних спаленням, і обвинувачені звичайно одбувались тільки церковною покутою або штрафами. Тимчасом в самій Польщі ще в 1793 році палили чарівниць по судовому присуду в Познані та в Краківі. Розвідка Антоновича, як каже акад. Лобода, «свою свіжість і повну науковість заховує до наших часів, тим більше, що в українській науковій літературі вона стоїть одинцем».*) Ця розвідка була нагороджена медаллю Імператорського Географічного Товариства.**)

— * —

За свою многолітню письменницьку діяльність Антонович рідко виходив поза межі наукового досліджу або нечисленних спроб спопуляризувати свої наукові досягнення серед ширшої громади. Рідко коли він виступав перед публікою з темами, які належали до обсягу спеціальних наукових питань. До цих його рідких виступів належали здебільшого

*) Записки Укр. Наук. Т-ва у Києві, т. III, ст. 27.

**) На українській мові під назвою «Чари на Україні» розвідка Антоновича була видана 1905 р. у Львові яко ч. 114 «Літературно-Наукової Бібліотеки».

промови й відчити про діячів історичної науки. Так, коли в 1871 році було святковано в Києві 50-літній ювілей літературної й наукової діяльності Мих. Максимовича, якого він особливо шанував, Антонович виступав на урочистому святі з відчитом про ювілята. Як каже сучасний референт, Антонович «в сповненних глибокого почуття висловах, як представник покоління, що недавно перед тим виступило на наукову ниву, звернувся до ювілята, що поклав основний камінь до спеціального вивчення південно-руської історії, прохаючи благословити розпочату науково-літературну діяльність».*) За два роки Антоновичу довелося говорити поминальну промову (Максимович помер 1873 р.) на зборах «Юго-Западнаго Отдѣла Географ. О-ва», коли промовляли іще Драгоманов, Житецький і Левченко. Характеризуючи значіння Максимовича для української історичної науки, Антонович уважав його за починальника в багатьох галузях цієї науки, за творця історичної географії України, за основника студій над історією заселення українських земель. Підкреслюючи практично-тверезий, розумовий напрям Максимовича, промовець висловився, що з його був піонер, що взяв на себе ролю муляра української історії й виготовлював окремі цеглини для будівлі цієї науки. Зокрема, що до стародавньої топографії Києва й історичної географії Київщини, то праці Максимовича являються «абеткою для археологів».**)

*) Цей відчит було зреферовано в спеціальній брошурі «Ювілей М. А. Максимовича (1821—1871)», виданій 1871 р. у Києві.

***) Л. Добровольський, Записки іст.-філ. Від. Укр. Акад. Наук, т. X, ст. 189. Промова Антоновича в скороченню була

З аналогічними поминальними промовами виступав Антонович і на зборах Товариства Нестора-Літописця: в 1879 р. присвятив він промову померлому перед тим дослідникові історії Волині В. Переговському, а в 1896 р. вшанував він пам'ять протоєрея Петра Лебединцева, відомого знавця історії Києва й Київщини й щирого українського патріота. На жаль, тільки витяги з цих промов опубліковано в «Чтеніяхъ» Товариства Нестора.*) Коли помер Костомаров, якого Антонович глибоко шанував і од якого немало запозичив із загальних поглядів на українську історію, він присвятив йому статтю в «Кіевській Старині»**) під назвою «Костомаровъ какъ историкъ», де зробив характеристику й оцінку історичних праць Костомарова. Він підніс заслуги Костомарова по очищенню української історії від вигадок, передвзятих теорій, фіктивних гіпотез, по виданню архівних джерел, на основі яких Костомаров писав свої знамениті монографії. Він зазначив рідке сполучення в талані Костомарова рис історика-дослідника й художника; з цього погляду він рівняв Костомарова до французького історика Огюстена Тьєррі, знаходячи в йому «ту саму ерудицію і вміння добувати матеріал з сирої маси, ту саму строго наукову критику і художність в малюванні історичних епізодів».

Коли в Києві святковано 1881 року 20-ліття зо дня смерті Шевченка, Антонович виступив в Товаристві Нестора з рефератом про твори Шевченка

надрукована в I томі «Записок Юго-Зап. Отд. Имп. Рус. Геогр. О-ва».

*) Про Переговського в II книзі, про Лебединцева в XII.

**) «Кіевская Старина», 1885, кн. V.

історичного змісту.*) Антонович тут висловив ту думку, що хоч у Шевченка трапляються іноді дрібні фактичні помилки (бо тих помилок повно було за його часів у самої української історіографії), але за те в цілому він чудово реставрує дух, характер певної історичної доби, а до того, завдяки своєму могучому поетичному генію, вгадує часами те, до чого тільки згодом прийшла історична наука. Так Шевченко добре зрозумів і змалював дух Запорозжя. У віршу про Дорошенка змалював цілий образ «Руїни» так яскраво, як тільки можна його собі уявити, прочитавши велику монографію Костомарова. Так само вважав Антонович, що Шевченко правдиво змалював у своїх «Гайдамаках» лихоліття другої половини XVIII віку. Разом із тим підкреслив Антонович, що у Шевченка видно не тільки палку любов до свого рідного народу, але й глибокий жаль над тими тяжкими, кривавими способами, до яких мусів братися український народ, обороняючи свої права. Акад. Лобода вважає, що Антонович у своїм нарисі про історичні твори Шевченка виявив «тонкий, проникливий смак і правдиве розуміння тих вимог, які ми можемо й мусимо ставити до літератури».**)

Як твір, що в йому найкраще виявився художньо-критичний, а zarazом і полемічний хист Антоновича, треба відзначити його статтю *«Польсько-русскія отношенія XVII в. въ современной поль-*

*) Надруковано було в київській газеті «Трудъ», 1881, № 8 під назвою «О воспроизведеніи историческихъ событій въ поэзіи Шевченка» і в скороченні в II-ій книзі «Чтеній» під назвою «Объ историческомъ значеніи произведеній Шевченка». Див. «Твори», Київ, 1932, ст. 153—158.

***) Записки Укр. Наук. Т-ва у Києві, т. III, ст. 25.

скої призми», надруковану в «Кієвській Старині» (1885, кн. V, ст. 44 — 78) з приводу роману польського письменника Г. Сенкевича «Огніем і місяцем».*) В цьому романі Сенкевич змалював повстання українського народу в 1648 — 49 роках як картину якогось безглузлого бунту й кривавого розбою, козаків змалював як диких розбишак, а самого Хмельницького, як жорстокого варвара й безпробудного п'яницю, котрий за свою приватну кривду заливає кровію і обертає в руїну цілий край. Проаналізувавши докладно зміст роману, Антонович показує тенденційне представлення Сенкевичем історичної дійсності і повне незнання або умисне ігнорування культурно-побутових відносин на Україні в половині XVII століття. Повстання українського народу проти Польщі пояснює Сенкевич виключно непоборною, вродженою дикістю українців, які не могли примиритись з культурою й цивілізацією, яку несли їм поляки. Українці, мовляв, були позбавлені всякого інстинкта освіти й тіні всякого суспільного переконання, вони стреміли лиш до «дикої свободи» і несвідомо нищили плоди вікової культурної праці польської шляхти. Одним словом, це була «дич, що зірвалась з ланцюга», «голота, яка жаждала лиш крові і убивства». Натомість поляки в романі Сенкевича всі як один виходять лицарями чести, героями, наділеними всіми чеснотами й хистом, що найменше — дивовижною фізичною силою. Одже при такому стані, писав Антонович, застається

*) Вийшла по українськи, як ч. 86 «Літерат.-Науков Бібл.» під заголовком: «Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі», Львів, 1904. Вдруге видано «Союзом визволення України» у Відні, 1916 р. В російському оригіналі передруковано в «Творах», Київ 1932, 159—195.

лиш дивуватись, чому Ярема Вишневецький (улюблений герой Сенкевича) та його сподвижники не вирізали не тільки всього козацького війська і всієї орди, але й усієї людности України і Криму!

Що до Хмельницького, то, каже Антонович, — «романіст з'осереджував на нім усю масу ненависти і злоби, яка накипіла в серцях шляхтичів XVII століття і не лиш не зм'ягчив сеї злоби хоч трохи об'єктивним поглядом на давноминулі історичні події, не лиш не силкувався подивитись на діло з погляду сучасних нам вимог суспільного розвитку та культурних ідеалів, але поставився до покійного гетьмана з страшною особистою ненавистю, яка вказує, що як сам автор, так і публіка, очарована його творами, ні на волос не поступили по дорозі європейського прогресу і не перестали по давньому приносити жертви релігійним, кастовим і національним ідолам, що стояли на вівтарі Польщі в XVII столітті».

Сенкевич, бажаючи надати своєму твору яскравішого колориту місця й часу, вводить багато побутових подробиць, а своїх діячів примушує говорити ніби українською мовою. Але цей *couleur locale*, каже Антонович, «переповнений грубими етнографічними й лінгвістичними помилками та перекрученнями, які безперестанно закривають артистичні прикмети повісти кожному читачеві, хоч трохи об'знайомленому з історичною етнографією й народньою мовою України». Так само неправдиво й фантастично змальована у Сенкевича сама природа України, і Антонович слушно радив авторові переїхатись по Україні або перечитати який-небудь географічний опис її замість того, щоб «малювати фантастичні образи в Майнрідовім стилі, в яких меш-

канець України не може пізнати фізіономії рідного краю».

Резюмуючи основні гадки суспільного і національного світогляду автора »Ogniem i mieczem«, Антонович каже: «д. Сєнкевич і його почитателі стоять поки що на тім низькім ступні розвитку патріотичного чуття, на яким люде думають, що все своє беззглядно гарне лише тому, що воно своє. В силу того фальшивого патріотичного почуття вони вважають за свій обовязок одкидати кожную спробу критичного відношення до своєї минувшини і стремлять до того дорогою заперечування або перекручування безсумнівних фактів, дорогою всеможливих натягань, щоб виправдати і звеличати кожную погану появу в історичнім житті свого народу». І далі Антонович виказує, яку шкоду приносить письменник, що керується таким почуттям, своєму ж власному народові: «він причиняється до затемнення народнього самопізнання, стремить до увіковічення помилок минувшини, причиняється до застою й скостенілости і задержує прогрес свого народа»...

«Зачарований вказаною фальшиво-патріотичною вихідною точкою погляду, Сєнкевич силкується поетичним представленням, неправдивими поясненнями і голосними фразами про культуру й цивілізацію, освятити всі ті історичні недуги, які були причиною політичного, суспільного і культурного упадку Польщі: національну і станову виключність, невпинність шляхетської касты і нахил до лютости при здавленні спротиву насильствам кермуючої верстви... Що до українського народу, д. Сєнкевич силкується збудити в своїх земляках погорду до нього, мотивуючи її вигаданою дикістю цього народа і його непридатністю до культури; він розпалює недобрі

й несправедливі почуття: міжнародню ненависть і народню пиху; він не здатен ставитись до противників не то об'єктивно, але хоч би трохи пристойно; фарби, якими він змалював український народ, не тільки не вірні історично, але ще й настільки пристрастні, що являються скоріше злобним пасквілем, ніж неправдиво змальованою характеристикою».

Треба сказати, що взагалі Антонович відзначався великим критичним хистом, і деякі його наукові рецензії вважаються з цього погляду зразковими в нашій науковій літературі. До таких належать, наприклад, його критична оцінка монографії І. Буцінського про Б. Хмельницького*), його критика на «Сводную лѣтопись» галицького ученого А. Петрушевича**), на »Historyju ruchów hajdamackich« Ф. Равіти-Гавронського***), або на »Zawiązek dziejów Siczy Zarogożskiej« М. Дубецького.†)

*) «Кіевская Старина», 1883, кн. II, ст. 417—428.

***) Ibid., 1888, кн. VI, ст. 45—52.

***) «Чтенія О-ва Нестора», кн. XIV, К. 1900, ст. 27—29.

†) Історичні байки п. Маріяна Дубецького, «Правда», Львів 1888, II, 110—116 і III, 194—203. Перевидано в «Творах», Київ, 1932, ст. 211—227.

ІХ.

Праці Антоновича в обсягу археології. Досліди над перед-історичним життям на Україні. Археологічні карти. Антонович як нумізматик.

В обсягу української археології заслуги Антоновича особливо великі. Не буде перебільшенням назвати його батьком української археології як науки. Перед Антоновичем археологи-аматори більше шкодили, ніж приносили користи науці — або невміло ведучи розкопки, або ж роблячи хибні висновки на основі здобутого чи знайденого матеріялу, і це тільки гальмувало правильний розвиток науки.*) Одже Антоновичу довелося самому проторювати нові шляхи, систематично добувати (при розкопках) новий матеріял і науково його досліджувати.

Можна думати, що інтерес до археології прокинувся в Антоновича ще за часів гімназіяльної науки в Одесі, де його зацікавили останки античної цивілізації, що їх так багато на північному побережжю Чорного моря. В пригоді стала Антоновичу і його медична освіта, яка дала йому знання гістології — будови людського кістяка, що придалося йому при дослідах над людськими кістками, знахожуваними при розкопках. Підчас своїх мандрівок по селах за студентських часів мабуть звертав увагу Антоно-

*) Г. Павлуцький, Антонович як археолог, «Записки Українського Наук. Товариства у Києві», т. III, Київ, 1909, ст. 19.

вич на кургани, городища, вали та інші останки старинного життя на нашій землі. В 1871 році на археологічному з'їзді в Петербурзі він виступає вже з загальним рефератом про українські кургани.*) З того часу Антонович усе ближче стає до археологічних занять і, можна сказати, веде їх одночасно й паралельно з своїми студіями історичними. Це відповідало його основному погляду, що історія й археологія повинні бути неподільними; «археологічні матеріяли — це такі ж самі джерела для науки як і літописи» — от які ідеї, як каже проф. Павлуцький, проводив він у своїх лекціях, заохочуючи молодих істориків шукати джерел історичного знання не тільки по літописах, архівах, але й по підземних музеях — городищах та могилах.**)

В своїх археологічних дослідках Антонович багато в чому додержувався системи знаменитого французького вченого Г. Мортільє, прийнявши й його класифікацію періодів передісторичного життя.

Археологічні праці Антоновича стояли в певнім зв'язку з особливою науковою організацією в Росії — з археологічними з'їздами, які відбувались періодично кожних три роки, кожен раз в іншому місті. До цих з'їздів пристосовував Антонович свої реферати, в яких подавав висліди своїх попередніх розкопок і дослідів над добутим матеріалом, на них демонстрував свої важніші знахідки і піддавав під наукову дискусію свої висновки й здогади. Аж до 1899 року, бере він як найактивнішу участь в усіх з'їздах, що відбулись до того часу, починаючи з 1874 року: Київському (1874), Казанському (1877),

*) О курганахъ Юго-Западнаго края, «Труды III-го Археолог. Съѣзда».

***) Записки Укр. Наук. Т-ва, т. III, ст. 18.

Тіфліському (1881), Одеському (1884), Московському (1890), Віленському (1893), Рижському (1896) й Київському (1899). На Харківському (1902) й Катеринославському (1905) був присутній Антонович вже тільки як почесний гість і приймав участь в дискусіях, але з власним рефератом вже не виступав. Треба згадати також, що в 1880 році він узяв участь в міжнароднім археологічному з'їзді в Лісабоні, а крім того в інших наукових з'їздах, що мали відношення до археології.

Вже в 1872 р. став Антонович завідувачим Археологічного й Нумізматичного Музею при Київському університеті, куди здебільшого передавав він знахідки з своїх розкопок, які провадив майже кожного року на широкім просторі українських земель: на Київщині, Волині, Поділлі, Полтавщині, Чернігівщині й навіть на Кавказі.

Діяльність Антоновича на полі археології по своєму характеру ділиться на два періоди: перший, який охоплює 70-ті й 80-ті роки, характеризується переважно добуванням матеріялу, його впорядкуванням і систематизацією. На цей період припадає найбільше число екскурсій і розкопок Антоновича; другий період — 90-ті роки — Антонович робить підсумки своєї попередньої роботи, дає наукові узагальнення, дає синтезу.

Важніші праці з першого періода: 1) О курганахъ Юго-Западнаго края («Труды II-го Археолог. съѣзда въ С. Петербургѣ»); 2) О Днѣпровскихъ пещерахъ каменнаго вѣка («Труды IV-го Арх. съѣзда»); 3) О курганахъ въ землѣ Тиверцевъ и Древлянъ («Чтенія О-ва Нестора», т. II); 4) О скальныхъ пещерахъ на берегу Днѣстра въ Подольской губерніи («Труды VI-го Арх. съѣзда»); 5) Змієвы валы въ предѣ-

лахъ Кіевской земли («Кіев. Старина», 1884, кн. III); 6) Характеръ древлянскихъ могиль по послѣднимъ раскопкамъ («Чтенія О-ва Нестора», т. III) і крім того велика сила статей і заміток, розкиданих по ріжних томах «Трудовъ» археологічних з'їздів, «Кіев. Старины», «Чтеній О-ва Нестора» та інших виданнь.

Праці другого періода одкриваються монографією «Раскопки въ землю Древлянъ» («Матеріали по археології Россії, издаваемые Имп. Археолог. Комиссіей», № 11, С. Петербургъ, 1893, ст. 85 in folio °). На основі добутого під час розкопок матеріялу, Антонович з'ясовує, що Древляне далеко не були такими варварами, як про це оповідає літописець, що перебував під впливом споминів про завоювання Древлянської землі київськими князями й захоплювався місцевим полянським патріотизмом. Адже той самий літописець пізніше подає факти, які протиричать його ж власним словам, ніби Древляне «живяху звірським образом, живуще скотськи», і ці факти цілком підтверджуються розкопками; правильний, прочно установлений обряд погребу свідчить про певні уявлення про загробне життя; древляне вели мирне осіле життя, войовничість була їм чужа; вели хліборобське господарство, знали гончарство, ковальство, ткацтво і гарбарство; було в їх розвинуте коневодство і скотарство; мали торговельні зносини з сусідами (ст. 19 — 21).

В 1895 році видав Антонович Археологічну Карту Київської губернії («Древности Москов. Арх. О-ва», Москва, 1895, ст. 160, 4°), результат довгих і упертих студій. Тут подано географічний огляд краю і перегляд усіх археологічних знахідок на його території; на самій карті позначено всі городища,

майдани, вали, кургани та інші місця, що полишила нам передісторична доба. Слідом за картою Київщини пішла Археологічна карта Волині (Москва, 1900, ст. 130, 4°), уложена з такою ж самою величезною ерудицією, як і перша. Обидві праці являються зразковими в своїм роді й служать окрасою української науки. Наслідуючи працю Антоновича, його учні: Д. Багалій та Ю. Сіцинський уклали подібні карти для Харківщини і для Поділля.

Коли в 1890-х роках було знайдено в Києві на Кирилівській вулиці сліди людського життя стародавньої доби, Антонович уділив їм цілий ряд розвідок, прочитаних як реферати в різних наукових товариствах («Чтенія», т. XI та ін.).

Остання розвідка Антоновича з поля археології: Черты быта Славянъ по курганнымъ раскопкамъ («Древности Приднѣпровья, собран. Ханенка», в. V, Київ, 1902) уявляє спробу подати загальний образ матеріальної культури наддніпрянських слав'ян на основі предметів похоронного обряду, добутих з розкопок. Як звісно, обряд той був двоякого типу: палення і ховання в землю. Перший тип установлює Антонович для Сіверщини; він, певна річ, не дає майже ніякого матеріалу; за те другий, поширений на головнім просторі українських земель, дав багато предметів з одежі, прикрас, військової зброї, посуду, ловецьких та рибальських знаряддів та ін., що все вкупі дає матеріал для характеристики побуту, промислу, торгівлі й взагалі цілого образу стану культури наших предків.

Характеризуючи праці Антоновича на полі археології, проф. Павлуцький відзначає як їх особливі прикмети: «рідку совісність, об'єктивну безсторон-

ність, повну відсутність наперед взятих думок, апріорних гіпотез», що все, на його думку, свідчить про високий погляд Антоновича на науку і робить для нас його ймення авторитетом в найблагороднішому значінню сього слова.*)

Як каже один з молодших українських дослідників, Антонович «підніс археологічні дослідження над Україною до надзвичайної височини. Особлива обґрунтованість цих дослідів зразу поставила українську археологію на почесне місце серед слов'янської й європейської археології».**)

— * —

Завідуючи Нумізматичним Музеєм при Київському університеті, Антонович вже з початку 70-х років звертає свої дослідження також на область спеціальної галузі археології — нумізматику. Він досліджує ті монетні скарби, що знайдено на українській землі й які допомагають встановити обсяг культурних і торговельних зносин старої Руси-України. На Київському археологічному з'їзді 1874 р. виступає Антонович з рефератом про срібні монети з іменем Володимира, знайдені 1873 р. в с. Гвоздові.***) Пізніше він дає розвідку про римські монети III—IV вв., знайдені у Києві.†) В 1877 р. виступає Антонович в Товаристві Нестора Літописця з обширним рефератом про монетні скарби, знайдені на Київщині. Він обговорює тут знахідки аж з 29 скарбів

*) Г. Павлуцький, Записки Україн. Наук. Тов. у Києві, т. III, ст. 22.

**) П. Курінний, Записки Істор.-філол. Відділу Укр. Академії Наук, т. IX, ст. 26.

***) Друковано в «Трудахъ III-го Арх. Съѣзда», ст. 151—157

†) Древности Москов. Археол. О-ва, 1876.

і ділить монети на чотири періоди: російський, польський, литовський і східньо-візантійський.*) І пізніше не раз подавав він по наукових виданнях звістки про новознайдені скарби. Наприкінці свого віку заходився Антонович робити опис монет, які переходять в Музеї Київського університета, даючи тим ніби підсумок своєї власної роботи в цій області: Описаніє монетъ и медалей, хранящихся въ Нумизматическомъ Музеѣ Университета св. Владиміра, Київ, 1896. На жаль, ця обширна праця залишилась недокінченою.

Так само як і в обсягу історії, Антонович залишив цілий ряд учнів, які, почавши свою працю під його безпосереднім проводом, продовжували й поширювали дослідження над українською археологією. До таких належать академік Микола Біляшевський (1867 — 1926), недавно померший Данило Щербаківський, проф. В. Данилевич, проф. В. Щербаківський, о. Ю. Сіцинський, Катерина Мик. Мельник і цілий ряд менше видатних, але корисних робітників рідної науки. До учнів Антоновича належав і відомий український антрополог та етнограф проф. Ф. Вовк.

*) «Чтенія въ О-вѣ Нестора», т. II.

Х.

Місце Антоновича в загальному розвитку української історичної науки й українського національного самопізнання. Провідні ідеї його наукової діяльності. Оцінка його праці в ученому світі. Організація Антоновичем дослідження українського минулого його учнями.

Коли говорити про місце Антоновича в діях української історичної науки і в розвитку українського національного самопізнання, треба з'ясувати насамперед, що дали Антоновичу його попередники на науковому полі, що він міг запозичити від них, і що він потім створив сам. Треба сказати, що серед учителів Антоновича в Київському Університеті міг на його мати вплив хіба один професор *Микола Іванишев*.*) Він захопив його до архівних студій і впровадив в самий осередок архівної праці — до Київської Археографічної Комісії. Як зазначає проф. С. Томашівський, перейняв Антонович в Іванишева також дещо з його юридичної манєри і методи. що

*) М. Іванишев (1811—1874) родом з Полтавщини, був одним з організаторів і діяльніших членів Київської Археографічної Комісії. Він був автором кількох історичних праць, що з їх найбільшого розголосу здобула розвідка про старинні сільські громади (1857 р. — її видано в укр. перекладі в XV т. «Руської Історичної Бібліотеки», Львів, 1893), про т. зв. копні суди на Правобережжю; про шляхетські провінціальні сеймики на Західній Україні (1862), про початки церковної унії (1859) та інші. Іванишев був деякий час ректором Київського Університету.

позначилося пізніше в розвідках Антоновича про селянство та міщанство. З інших професорів Київського університету, взагалі небагато в 50-х роках на наукові сили, ледве чи хто міг мати на Антоновича більший вплив і заохотити його до історичної праці. За те визнавав сам Антонович вплив на себе з боку Максимовича, що хоч і не був уже тоді професором університету, але раз-у-раз друкував на сторінках київських, а то й московських видань свої невеликі, здебільшого критичні розвідки з історії України. Максимович імпонував молодому дослідникові своєю строгою критичністю що до джерел, своєю обережністю у висновках, своїм нахилом обробляти й освітлювати окремі сторони й моменти української історії, не вдаючись в широкі узагальнення. Ці всі сторони наукової праці Максимовича з особливим признанням і очевидною симпатією підкреслив Антонович в згаданих уже вище своїх промовах і статтях з початку 70-х років. Коли Максимовичеві завдячував Антонович деякими прийомами методологічного характеру, то в обсягу загальних поглядів та ідей безперечно він багато запозичив у Костомарова. Ідеалізація Костомаровим вічних форм староруського життя, уподобання федералістичного принципу в державному устрою, погляд на взаємини українців, москалів і поляків, яко культурно-національних типів, а що головне — інтерес до народніх рухів і надавання їм більшої ваги ніж проявам державно-творчого будівництва, все це знаходимо і в Антоновича. Думки Костомарова, виложені в його розвідках «Дві руські народности», «Про федеративні основи давньої Руси», в його монографіях про козаччину, дуже часто повторюються і в Антоновича. Так само як і Костомаров, був Ан-

тонович противником погляду про норманське походження Руси. Та хоч і перейняв Антонович деякі погляди Костомарова, які зрештою зовсім відповідали його власному світогляду, опертому на засадах демократичного народництва, але в науковій праці він пішов своїм власним шляхом: замість давати широкі картини політичного життя в його найбільш яскравих і драматичних проявах, такі от як в Костомарових монографіях «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа» та ін.. він звернув усю свою увагу на поле внутрішніх відносин українського суспільства й дав образи становища окремих соціальних верств та їхніх взаємин поміж собою. Говорячи в 1878 році про наукову діяльність Антоновича, — ще тоді як Костомаров був живий і стояв у зеніті своєї слави, Єфіменкова признає Антоновичу, як історика України, рішучу перевагу над Костомаровим, який на її думку переслідував іноді не більше як завдання доброго оповідача поції.

Провідні ідеї Антоновича, його погляди на український історичний процес, були вже нами вище з'ясовані. Тут підкреслимо тільки, що вважаючи український народ за окрему індивідуальність, за окремий культурно-національний тип супроти його найближчих сусідів — москалів та поляків — Антонович гадав, що українці є народом бездержавним, бо в своїй тисячолітній історії вони не виявили жодної особливого стремління утворити власну державу, жодної здатности до того. Антонович вважав, що український народ охоче задовольнявся чужою «готовою» державою, аби вона забезпечувала симпатичні йому форми соціального ладу, й радо признавав авторитет чужої державної влади.

Ці погляди Антоновича на бездержавність українського народу стояли в тіснім зв'язку з його поглядами на державу взагалі: державу вважав Антонович скоріше за елемент негативний в житті людського суспільства, ніж за позитивний та творчий, вона була для його неминучим злом. Він іронізував, наприклад, над Г. Сєнкевичем за його «занадто велику побожність перед державною ідеєю». На такий погляд Антоновича склались різні причини. Передовсім, як влучно спостеріг акад. М. Грушевський, вплив на нього традиційної польсько-шляхетської підозрілості і ворожнечи проти всякого зміцнення державної влади.*) Далі впливи традиційної української опозиції супроти чужого державного життя, які скріпились ще впливами Кирило-Методіївців (через Костомарова) і навіть московських слов'янофілів (через Іванишева), які тримались погляду про різке протиставлення правительства і суспільства: державна влада існує, мовляв, сама по собі, а суспільство само по собі; суспільство не повинно претендувати на участь у владі, залишаючи за собою лиш авторитет громадської думки, з якою повинна рахуватися влада. І ці погляди переносив Антонович як в сферу громадської діяльності, так і до своїх наукових дослідів. «Таке недержавне становище з апотеозованням свобідної, живої, творчої суспільности в протиставленню державному елементу, що тільки тіснить і гнітить суспільний елемент своєю регламентацією і своєю політикою державности, переходить через цілу історичну творчість Антоновича. Однаково, чи говорить він про старі, державні часи українського життя (дарма, що

*) Записки Укр. Наук. Тов., т. III, ст. 13.

будучи антинорманістом, він вважав цю стару українську державність власним витвором українського життя), чи пізнішу, не державну добу історії України».

Не трудно зауважити, що при таких поглядах мусів Антонович не раз впадати в певне противоріччя з самим собою: бо коли він говорить з симпатією про державницькі стремління Б. Хмельницького, Дорошенка, Мазепи, то ясно, що він здавав собі справу з того, що здобуття власної незалежної державности було б для українського народу благом, бо це врятувало б його від тих страждань, які довелося йому терпіти під владою польською та московською. Не меншим противоріччям було й його симпатизування до стихійних народніх рухів, таких як гайдамаччина, в яких він бачив форми протесту проти панування нелюбих йому порядків, — із його поглядами, що тільки дорогою еволюції, дорогою поступневого розвитку культури можна досягти поліпшення соціяльних відносин. Ролю культури в народнім житті він ставив незвичайно високо і політичну роботу без культурних підстав вважав будовою на піску. Історичні біди і незгоди, пережиті українським народом, він готов був признавати наслідком перед усім малої культурности українського суспільства, браку в українській інтелігенції культурного і політичного виховання, і в культурі, збільшенню освіти, знання, свідомости бачив він одну дорогу до направи долі нашого народу.*)

А що культурність українського суспільства і його політичний розвиток далеко не йшли в парі з

*) *М. Грушевський*, Записки, т. III, ст. 11.

централізаційними впливами російської державності, коли потроху зникали прикмети етнографічної особистості українського народу, а національна свідомість розвивалася дуже слабо, то не диво, що все це навівало на Антоновича настрої певного розчарування і знеохоти. Він од історичних студій переходить до археології й нумізматики; в його загальних оглядах українського історичного процесу брешуть песимістичні нотки; не вірячи в творчі здібності українського народу, він усі надії покладає на живучість його внутрішньо-психічних національних ознак, які збережуться і при затраті таких зверхніх ознак, як мова, та врятують український народ од остаточної асиміляції, доки зміняться на краще загально-культурні й політичні умови його життя.

Певна річ, цю ідеологію бездержавності поділяв Антонович з усім своїм поколінням, вихованим в тих самих поняттях і в тих самих умовах. Цікаво, однак, що коли Антонович бачив неминучу потребу, не дожидаючи повільного поступу «культури» добитись якихсь реальних придбань, як то було в кінці 80-х років з його участю в галицьких справах, він ставав на шлях нелюбої йому «політики», заводячи посередно чи безпосередно відносини з державними чинниками в Австрії. І дійсність мусіла його переконати, що це був зовсім правильний шлях. Бо як би не маловажати результати « нової ери » в Галичині, але ті практичні досягнення, які були її наслідками, мали своє значіння для українського життя в Галичині й саме вони були початками тих реальних успіхів, які в кінці вибороли для українського народу перед початком світової війни становище народності державної. Знов же таки цікаво

вмисне обходить усі ідейні боки історії, виводи з фактів, порівняння з історією других народів і т. ін., через що й можливе вживання його праць і відрубниками й обрусителями, а ще гірше те, що ширша публіка нічого не виносить з праць д. Антоновича й через те власне не чита їх. Іноді д. Антонович на-тяка на «народні ідеали», котрі переважно виявились у козацтві, і говорить так, мов «народник». Тільки ж даремне ви б шукали в його працях ясного показу тих ідеалів, а ще менше осуду їх, показу, яке місце вони можуть мати в спільній великій еволюції європейської людности й т. ін., тоб то таких провідних думок, котрі одні тільки й можуть сказати громаді, як їй бути з народницькими й козацькими симпатіями, куди їх приткнути в сучасности».**)

Та коли признати з Драгомановим, що в своїх наукових працях не любив Антонович висувати власних поглядів і робити суд над подіями й особами, даючи це робити самим читачам, то не можна не визнати за його творами прикмет, що в значній мірі заступають оцю відсутність власної оцінки автора: це надзвичайно ясний і живий стиль, певна стислість і сконцентрованість викладу; Антонович не показує перед читачем усієї попередньої своєї роботи по розробленню джерел та їх критичній оцінці, він просто подає результати своєї праці, вводить читача в круг уже готових і з'ясованих фактів. Що до цієї манери справедливо зближують Антоновича з французькими істориками, головно Огюстом Тьєррі, з яким він сам порівнював Костомарова, бажаючи віддати покійному українському історикові як

**) Чудацькі думки, ст. 35.

найбільшу похвалу. І цей плястичний малюнок робив своє вражіння і часом промовляв до читача більше, ніж умисне підкреслення власної авторової думки та його суду.

Власне оцей бік Антоновичевих писаннів дуже добре характеризує Ол. Єфіменкова в своїй, нераз уже нами згадуваній, статті про Антоновича: «в розвідках Антоновича, пише вона, завжди зберігається рівновага й гармонія між ідеєю та фактом. Він ніколи не дає вам ніякої готової ідеї, не одкриває ніяких горизонтів, нічим не попережає своїх розвідок, окрім як необхідними історичними відомостями. Загальний план його праць раз-у-раз такий: після необхідних попередніх історичних відомостей і пояснень іде груповання сирого матеріялу, час від часу підкріплюваного покликами на того або іншого письменника, найчастіше польського, — і більше нічого. Але голі факти під мистецькою рукою історика укладаються в такий ясній перспективі, так логічно і струнко, що ідея явища вимальовується перед Вами з найбільшою виразністю. Тому то, не вважаючи на ніби-то сухість викладу, на повну відсутність з боку автора старань зацікавити читача, вплинути на його фантазію, розвідки Антоновича читаються дуже легко і при тій рельєфности, яка дається мистецьким групуванням фактів, не вважаючи на свою сухість, можуть впливати і на почуття, і на уяву».*)

Та коли твори Антоновича й справді були мало поширені серед широкої громади і не могли мати такого ідейного впливу як, скажемо, твори Костомарова, зате вони мали великий науковий автори-

*) «Южная Русь», т. II, СПб., 1905, ст. 310—311.

тет і тішились високою повагою в істориків-спеціалістів. Не тільки українські учені, але й російські, наприклад К. Бестужев-Рюмін і С. Платонов ставили дуже високо їхнє наукове значіння, а Платонов так особливо підкреслював влучність і майстерність характеристик доби та її діячів в Антоновичевій Історії Вел. Кн. Литовського. Що до української історіографії, то вона вже в кінці 70-х років, устами Ол. Єфіменкової, визнала Антоновича за найбільшого тодішнього історика України, що станув вище за своїх попередників Максимовича, Куліша й Костомарова. Що стосується самого Костомарова, то він дуже високо ставив науковий авторитет Антоновича. Посилаючи йому в 1883 році свої останні монографії «Руїна» та «Мазепа», він просить Антоновича «вдостоїти ці твори безстороннім розбором», бо — пише він Антоновичу — «Ви одинока на Русі людина, яка має повну змогу і підготовку для того, щоб бути суддею історичних праць, які стосуються України». І далі він пише, що критика Антоновича була б тим більш для його бажана, що, думаючи випустити нове видання своїх монографій, він би хотів скористати з вказівок Антоновича.*) Звісно, що ще перед тим Костомаров надрукував просторі й дуже прихильні відзиви про Антоновичеву Історію Вел. Кн. Литовського і про «Историч. пѣсни малорусскаго народа».

Новіша українська історіографія, в особах акад. М. Грушевського, проф. Ст. Томашівського та ін. українських учених, визнає величезну вагу праць Антоновича, як основи для вивчення історії Укра-

*) С. Єфремов, З листів Костомарова до Антоновича, «Україна», 1925, кн. 3, ст. 76—77.

їни й виведення справді наукового її синтезу. Але вони підносять ще одну заслугу Антоновича, яка має для науки української історії не менше значіння, як і власні твори Антоновича: це організація ним широкого розроблення української минувшини і створення так би мовити цілої «школи» учених з поміж своїх учнів.

Говорячи про «школу» Антоновича, не треба це розуміти в тім змислі, що він виховав таких своїх учнів та наслідувачів, які б, перейнявши його методи, засвоїли також і його загальні погляди і потім розвивали їх та удосконалювали у своїх власних працях. Такої «школи» Антонович не утворив. За те він зумів організувати надзвичайно широке дослідження української історії своїми учнями, поставивши їм завдання, давши їм теми й керуючи їх першими кроками на науково-дослідчому полі. Він не в'язав їх своїми власними — в тім числі й національними — поглядами; це видно хоча б з того, що з його наукової школи повиходили деякі дослідники, що потім виявили себе людьми далеко відмінних національно-громадських поглядів. Але всіх їх зумів Антонович надихнути любов'ю до наукової праці й обернути їхній хист на досліди на полі української історії. І йому пощастило, як рідко кому з учених, виховати велику силу наукових дослідників, з яких деякі позаймали згодом університетські кафедри у Києві, Харькові, Одесі, Львові, Кракові, а інші, хоч і не зробили проєсорської кар'єри, проте придбали собі почесне ймення видатних істориків.

В працях Антоновичевих учнів передовсім знайшла собі широке розроблення історія старої князівської Руси; систематично даючи темами для наукових праць огляди історії окремих земель, з яких скла-

далася Київська держава, або різних питань її громадського й соціального устрою, Антонович сприяв тому, що протягом яких двох десятків років із його наукової лабораторії вийшов цілий ряд монографій, які, доповняючи одна одну, в цілому дали загальний образ усіх сторін української історії князівської доби. І так: Микола Дашкевич (професор Київського університету) дав монографії про Данила Галицького (1883), про Болоховську землю (1874, 1884 і 1889); Д. Багалій (професор Харків. унів. і член Україн. Академії Наук) — історію Сіверської землі (1882), П. Голубовський (проф. Київського універ-ту) — історію Сіверської землі (1882) й Смоленської (1895); Ів. Линниченко (проф. Одеського ун-ту) — про київське віче (1881) й суспільний устрій Галицької Русі (1894); Н. Молчановський — історію Подільської землі (1886), О. Андріяшев — історію Волині (1888), П. Іванов — також історію Волині (1895), М. Грушевський — історію Київської землі (1892), В. Данилевич (проф. Київс. ун-ту) — історію Полоцької землі (1896), М. Довнар-Запольський (профес. Київського університету й наступник Антоновича по катедрі) — історію Дроговицької й Кривицької земель (1891), В. Ляско-ронський (проф. Київс. ун-ту) — історію Переяславської землі (1897), Ол. Грушевський (профес. Київськ. ун-ту) — історію Турово-Пинської землі (1901).

Історія Литовської доби знайшла собі ґрунтовне розроблення в працях М. Дашкевича, М. Грушевського, Ореста Левицького, М. Довнар-Запольського. Історія козаччини — працях Ів. Каманіна, Андрія Стороженка, Ф. Николайчика, Євг. Ківліцького, Льва Падалки, В. Доманицького, В. Вовка-Кара-

чевського. Крім того треба ще згадати Антоновичевих учнів: В. Щербину, І. Павловського, Мик. Стороженка, Л. Добровольського, Ю. Сіцинського, Арк. Верзилова, Ант. Сінявського, названих вже вище археологів М. Біляшевського, Данила й Вадима Щербаківських, Кат. Мельник, — усі вони внесли свою вкладку в наукове дослідження української минувшини, всі вони збагатили скарбницю української науки.*)

Можна сміливо сказати, що тільки після виконання всієї цієї величезної роботи: дослідження й розроблення окремих частин і окремих питань української історії стало можливим для найвидатнішого з поміж учнів Антоновича — для академіка Михайла Грушевського приступити до підведення підсумків, до синтезу нашого минулого в його капітальній «Історії України-Руси». Не буде також перебільшенням сказати, що коли б навіть Антонович не залишив ніяких власних творів, то вже одна ця велитенська організація наукового досліду української історії в працях його учнів запевнила б йому одно з найпочесніших місць в діях української науки.

*) Треба ще згадати, що під проводом Антоновича провадилася протягом багатьох літ колективна праця над біографічним словником діячів-українців. Співробітниками у цій праці (доведеній до літери *О*, при чім на кожен літеру припадало 200—300 біографій) були: М. С. Грушевський, В. І. Щербина, І. М. Каманин, М. П. Василенко, А. І. Істомин, К. М. Мельник, В. М. Доманицький, С. О. Ефремов, Ол. Гн. Лотоцький, Г. Л. Берло, Г. П. Ямпольська, С. О. Липківський, С. М. Іваницький, М. А. Шпачинський, Г. А. Ярошевський, Е. К. Червінський, В. І. Селін, П. Г. Петрушевський та інші. На жаль, праця, передана до друку в Львові — залежалась і до цього часу не побачила світу. Див. про це у О. Лотоцького: «Сторінки минулого», Варшава 1932, ст. 170—171.

Д Ж Е Р Е Л А.

Автобіографічні записки Антоновича, надруковано в «Літературно-Науковім Вістнику», 1908, кн. VII, ст. 3—17, VIII, ст. 193—204 і IX, ст. 387—407, а крім того один розділ в «Україні», 1924, кн. I—II, ст. 151—161. Також: В. Б. Антонович, Твори, т. I. Всеукраїнська Академія Наук. Київ 1932. Ст. XC + 313.

Інші важніші джерела для біографії Антоновича і для характеристики його наукової та громадської праці:

Архів Михайла Драгоманова. т. I. Варшава 1938. (Листи В. і Варв. Антоновичів на ст. 5—43).

Багал'їй Д. И.: В. Б. Антоновичъ — біографічний нарис у виданні: С. Венгеровъ, Критико-біографическій словарь русскихъ писателей и ученыхъ, т. I, СПб. 1889, ст. 655—666.

Багал'їй Дм.: Листи до мене проф. В. Б. Антоновича, як матеріал до його біографії. Науковий Збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури. Ч. 2—3. Харків, 1926, ст. 125—139.

Барвінський Ол.: Засновання катедри історії України в львівському університеті. «Записки Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 141—143, Львів, 1925, ст. 1—19.

Барвінський Ол.: Спомини з мого життя. Друга частина. Львів, 1913.

Біографія Антоновича в книзі: Біографическій словарь профессоровъ Университета св. Владимира. Київ, 1884, ст. 24—27.

О. Гермайзе: В. Б. Антонович в українській історіографії. «Україна», 1928, кн. 5, ст. 17—33.

С. Глушко: Спомини Ір. В. Антонович про Драгоманова. «Україна», 1926, кн. IV, ст. 102—134.

М. Грушевський: Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. «Записки Українського Наукового Товариства», т. III, Київ, 1909, ст. 5—15.

- Добровольський Л.: Праця В. Б. Антоновича на ниві історичної географії. «Записки Історично-філологічного Відділу Української Академії Наук», т. ІХ, Київ, 1926, ст. 185—207.
- Довнаръ-Запольскій М.: Историческіе взгляды Антоновича. «Чтенія Общества Нестора-Лѣтописца», т. ХІХ, Київ, 1909, кн. ХХІ, ст. 22—37.
- Доманицький В.: Володимир Антонович. «Нова Громада», Київ, 1906, кн. ІХ, ст. 27—46.
- Догошенко D.: prof. V. Antonovuč, »panslavismus« a rakouská policie. »Časopis Národního musea«, 1933, sv. 3—4, ст. 171—183.
- Єфименко А.: Литературныя силы провинціи. «Южная Русь», т. II, СПб., 1905, ст. 297—315.
- Єфименко А.: Выдающіеся новѣйшіе историки. «Вѣстникъ и Библіотека самообразованія», 1905, № 2, ст. 51—54.
- Єфремов С.: Перед судом власної совісти. Громадська й політична робота В. Б. Антоновича. «Записки Істор.-Філол. Від. Україн. Академії Наук», кн. V, Київ, 1924, ст. 1—14.
- Кордуба М.: Звязки Антоновича з Галичанами, «Україна», 1928, кн. 5, ст. 33—78.
- Лобода А.: В. Антонович як археолог. «Записки Україн. Наук. Тов.», т. III, Київ, 1909, ст. 23—29.
- Лотоцький Ол.: Постаті українського громадянства 90-х років. В. Б. Антонович. «Сторінки минулого», т. I. Варшава 1932, ст. 168—174.
- Ляскоронскій В.: В. Б. Антоновичъ (некрологъ) «Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія», 1908, кн. VI, ст. 51—75.
- Матеріяли для біографії В. Б. Антоновича. Зібрав та зредагував Д. І. Багалій. Київ, 1929, ст. 1—129.
- Матушевський Ф.: В. Антонович в світлі автобіографії та даних історії. Київ, 1909.
- Міяковський В.: В. Антонович перед слідчою комісією. «Червоний Шлях», Харків, 1923, № 3, ст. 234—245.

- Михальчукъ К. П.: Изъ украинскаго былого. «Украинская Жизнь», 1914, кн. 5—6 і 8—10.
- Павлуцький Г.: В. Антонович як археолог. «Записки Укр. Наук. Тов.», т. III, Київ, 1909, ст. 15—23.
- Познанскій Б. С.: Воспоминанія. «Украинская Жизнь», 1913, кн. 1, 2, 3, 4 і 5.
- Стешенко Ів.: Антонович як суспільний діяч. «Записки Укр. Наук. Тов.», т. III, Київ, 1909, ст. 29—33.
- Слабченко Т.: До життєпису Антоновича. «Записки Укр. Академії Наук», т. XV, Київ, 1927, ст. 211—213.
- Стешенко Ів.: Українські шестидесятники, *ibidem*, т. II, Київ, 1908.
- Томашівський Ст.: Вол. Антонович. Його діяльність на полі історичної науки (з нагоди ювілею). У Львові, 1906, ст. 67. (Відбитка з «Літ. Наук. Вістника»).
- Юзефовичъ Б. М.: Тридцать лѣтъ тому назадъ. «Русская Старина», 1895, кн. X, ст. 167—200; кн. XI, ст. 95-130.
- Інші джерела зазначено в примітках під текстом.

З М І С Т :

- I. Походження. Дитячі роки й домашня наука. Польсько-шляхетське суспільство на правобережній Україні. «Українська школа» та її впливи. Одеська гімназія. Київський Університет. Польське студентство. Балагули і Пуристи. Хлопоманство. Початки конфлікту з польським суспільством 1
- II. Розрив із шляхетським суспільством. Справа польського повстання 1863 року. Товариші й однодумці Антоновича. Подорожі по краю. Шляхетський суд і адміністраційні переслідування. Заложення Української Громади. Зв'язки з петербургською «Основою». «Сповідь» Антоновича. 21
- III. Початок наукової діяльності. Одруження. Антонович професором університету. Академічна кар'єра. Участь в житті Громади. Аполітичність і культурництво. Розцвіт Київської Громади в половині 70-х років. Місія Драгоманова закордоном. Політичне розходження Антоновича з Драгомановим. 43
- IV. Вихід Антоновича з Старої Громади. Антонович і народовецький рух в Галичині. Підготовка угоди з поляками. «Нова ера» та її наслідки. Реформа Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Справа покликання Антоновича на катедру до Львова. Антонович і київська адміністрація. 70
- V. Антонович помалу одходить од активної участі в громадським житті. Останні виступи: Археологічний З'їзд 1899 року і заложення Загальної Української Організації. Послідні роки життя і смерть. Антонович як людина і як громадський діяч. 89
- VI. Українська історіографія перед Антоновичем. Київська Археографічна Комісія. Розвідки Антоновича з історії Київщини. Монографії з історії Литви, козаччини, гайдамацьких рухів, з історії української шляхти, селянства, міщанства й православної церкви. 99
- VII. Антонович як видавець українських літописів, мемуарів, записок чужинців та інших матеріалів до української історії. Університетські й приватні курси Антоновича. Його погляди на український історичний процес та на українських історичних діячів. 120

VIII. Праці Антоновича в обсягу етнографії. «Историческія пѣсни малорусскаго народа». Антонович як критик і публіцист.	133
IX. Праці Антоновича в обсягу археології. Досліди над передісторичним життям на Україні. Археологічні карти. Антонович як нумізматик.	144
X. Місце Антоновича в загальнім розвитку української історичної науки й українського національного самопізнання. Провідні ідеї його наукової діяльності. Оцінка його праці в ученому світі. Організація Антоновичем дослідження українського минулого його учнями.	151
Джерела.	164

Адреса видавництва:

Jurij Tyščenko, nakladatelství, Praha II., Žitná 13.

Проф. Д. Дорошенко: ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ.